

VENNASTEKOGUDUSE MÕJU EESTLASTE ENESETEADVUSELE: KOLM PALVEKIRJA AASTATEST 1845–1846

Aira Võsa

Eestlaste religioosset mentaliteeti on alates varauusajast mõjutanud pietism ja selle luterliku uuendusliikumise üks võrse – hernhuutus. Kiriku kõrgeimal tasandil jõudsid pietistlikud ideed Liivimaale väga varakult: 1673. aastal Sulzbachist Riiga saabunud superintendent Johann Fischer (1636–1705) oli Philipp Jakob Speneri (1635–1705) hea sõber ja mõttekaaslane.¹ Speneri vagadust edendavaid ideid toetas ka näiteks Liivimaal tegutsenud praost Ernst Glück (1654–1705), tänu kellele ilmus esmakordselt lätikeelne Piibel.²

Akadeemilise haridusega teoloogide-klerikaalide avatud suhtumine uude liikumisse ei jõudnud aga kohe rahva hulka, sest selleks puudusid elementaarsed eeldused. 1688. aastal kirjutas Fischer visitatsioonide käigus tekkinud arusaama põhjal, et suurem osa selle maa talupoegi kannab südames paganlust või ateismi ja et nende ettekujutused kristlikust õpetusest on veidrad.³

Fischer mõistis, et enne pietistlike ideede ja meetodite juurutamist tuleb põliselanikke järele aidata ristiusu põhitõdede omandamisel ja kinnistamisel.⁴ Kristluse edendamise strateegiliseks vahendiks pidi saama oma-

Uurimistööd on toetanud Eesti Vabariigi Haridus- ja Teadusministeerium (sihtfinantseeritavad teadusteemad SF0180040508 ja SF0180026511) ja Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Kultuuriteooria tippkeskus).

¹ Johannes Wallmann, “Beziehungen des frühen Pietismus zum Baltikum und zu Finnland”, *Theologie und Frömmigkeit im Zeitalter des Barock. Gesammelte Aufsätze* (Tübingen: Mohr, 1995), 249–281 (278–279).

² Wilhelm Kahle, “Über den Pietismus in den baltischen Ländern”, *Deutsche im Nordosten Europas*, hrsg. von Hans Rothe (Köln, Wien: Böhlau, 1991), 167–186 (170).

³ *Piiblikonverentsid ja keelevaidlused. Põhjaeestikeelse Piibli tõlkimise ajaloost (1686–1690) = Bibelkonferenzen und Sprachstreitigkeiten. Quellen zur Geschichte der Überstzung der Bibel ins Revalenische (1686–1690)*. Allikapublikatsioon, koost Leino Pahtma, Kai Tafenau, toim Jürgen Beyer (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2003), 194.

⁴ Pietism selle sõna klassikalises tähenduses, st Spenerist alguse saanud sotsiaalse liikumisena, kasutas enese iseloomustamiseks ladinakeelset väljendit *ecclesiola in ecclesiae* (kirikukene kiriku sees). Kirikusisese liikumisena koondasid pietistlikud

keelse kristliku kirjanduse trükkimine ja levitamine. Püstitatud eesmärgi nimel korraldas Fischer 17. sajandi lõpukümnenditel Rootsi kuningriigi luterlik-ortodoksse konfessioonipoliitika toel läti- ja eestikeelse Piibli tõlkimist ning aabitsate, katekismuste, laulu- ja palveraamatute väljaandmist. Ta toetas külakoolide asutamist ja edendas ka linnakoole.⁵ Nimetatud töö tulemusel küsis talurahva kristianiseerumise tase ja konfessionaalne teadvus sedavõrd, et hernhuutlaste saabudes oldi valmis uue vagadusliikumise vastuvõtuks. Selle liikumise ehk vennastekoguduse mõju eesti maarahvale ongi alljärgneva teemaks.

Eesti vennastekoguduse ajalugu on 20. sajandil uuritud eelkõige sotsiaal-majanduslikust⁶ ja kirjanduslik-kultuurilisest⁷ aspektist, vähemal määral enesekohase elulookirjutuse põhjal,⁸ mis mahub samuti laiema kultuuri- loo mõiste alla. Just vennastekoguduse kultuuri käsitlevatest erinevatest

konventiklid inimesi, kes soovisid süvendatult Piiblit uurida, palvetada ja hardust edendada. Valdava osa eesti ja läti maarahva kristlik ettevalmistus ja teadmised ehk nende puudumine 17. sajandi viimasel veerandil ei oleks seda võimaldanud.

⁵ Jürgen Beyer, "Vagaduse edendamise strateegiad Eesti- ja Liivimaal (1621–1700). Konfessionaliseerimine ja pietism", *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil III* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009), 80–95 (94–95).

⁶ Vt Guntram Philipp, *Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine unter den Esten und Letten zur Zeit der Bauernbefreiung* (Köln-Wien: Böhlau, 1974); Voldemar Ilja, *Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti) 1730–1743* (Tallinn: Logos, 1995). Selle järjena on V. Ilja sulest ilmunud veel 5 köidet (Tallinn: Logos, 2000–2006; Tallinn: Allika, 2010) vennastekoguduse ajalugu Eesti alal, mille uurimuslik tase ja toimetamistöö on kahjuks ebahütlane; Jaanus Plaata, *Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal*, Eesti Rahva Muuseumi sari, 2 (Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2001), 29–61.

⁷ Vt Gustav Suits, "Vanemast vennastekoguduse kirjandusest", *Raamatu osa Eesti arengus*, toim Daniel Palgi (Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1935), 66–80; Rudolf Põldmäe, "Eesti ainekik Vennaste-uniteedi arhiivis Herrnhutis Saksamaal", *Ajalooline Ajakiri*, 2 (1940), 73–84; Rudolf Põldmäe, "Hernhuutlik kirjasõna XVIII sajandil ja XIX saj. algul", *Eesti kirjanduse ajalugu, I: Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni*, toim Aarne Vinkel (Tallinn: Eesti Raamat, 1965), 205–229; Rudolf Põldmäe, "Ratsionalistide vastuolusid vennastekoguduse ja selle kirjandusega", *Kultuuriloolisi vahelugemisi* (Tallinn: Eesti Raamat, 1979), 23–66; Rudolf Põldmäe, *Vennastekoguduse kirjandus* (Tartu: Ilmamaa, 2011) (selle teose käsikiri on valminud 1975. aastal); Nicholas Hope, "Herrnhutlased Liivi- ja Eestimaal 19. sajandil", *Eestimaa, Liivimaa ja Lääne kristlus*, toim Siret Rutiku, Reinhard Staats (Kiel: Friedrich Wittig Verlag, 1998), 153–167.

⁸ Jürgen Beyer, "Herrnhutische Lebensläufe aus Est- und Livland (ca 1730–1850). Eine Erzähltradition", *Alter Adam und Neue Kreatur. Pietismus und Anthropologie. Beiträge zum II. Internationalen Kongress für Pietismusforschung 2005*, hrsg. von Udo Sträter etc., Hallesche Forschungen, 28:1 (Tübingen: Verlag der Franckeschen Stiftungen Halle in Max Niemeyer Verlag, 2009), 336–344; Rudolf Põldmäe, "Hernhuutlikud elulookirjeldused", *Eesti Kirjandus*, 9 (1938), 385–403; Ragnar Nurk, *Hernhuutlaste elulood 18.–19. sajandist*, eksamitöö (Tartu Ülikool, 2005/2006. õa), <<http://www.hot.ee/r/ragnarnurk/>> (14.10.2011).

uurimustest koorub välja mõneti paradoksaalne tõdemus hernhuutlaste rollist ühtaegu nii kultuuri tooja kui ka hävitajana.⁹ Esimesega mõeldakse tavaliselt läänelik-kristliku kirja-, muusika- ja olmekultuuri importimist, teisega peetakse silmas vana, nn paganliku pärimuse väljatõrjumist liht-rahva mentaliteedist.

Mitmed eesti vennastekoguduse uurijad on jõudnud seisukohale, et see liikumine löi eeldused rahvusliku eneseteadvuse tekkeks. Näiteks Gunt-ram Philipp kirjutab, et tegemist ei olnud küll veel rahvusliku liikumisega, sest peamine oli usuline äratus, kuid tänu hernhuutlastele tekkis sotsiaalne teadvus rahvuslike aktsentide või alatoonidega.¹⁰

Nimetatud teesi on raske mõista, kui seda ei näitlikustata. Kuidas hernhuutlikes ringkondades eestlaste varajane sotsiaalne teadvus konkreetselt avaldus ja kas seal võib täheldada rahvusliku mõtte algeid? Käesolev kirjutis püüab sellele teemale valgust heita 19. sajandi keskelt pärit palvekirjade näitel, mille autorid olid eestlastest vennastekoguduse liikmed. Ühtlasi võiks nende kirjade analüüs anda aimu hernhuutlaste toodud kultuurilisest mõjust eestlaste emantsipatsioonile laiemalt. Kuid algatuseks on asjakohane meenutada lühidalt vennastekoguduse tekkimist ja kaugemat minevikku siinmail.

Vennastekogudusliikumise kaugem ajalugu

Vennastekogudusliikumine sündis 1727. aastal Saksimaal Oberlausitzi provintsis Herrnhuti külas. Mõned aastad varem, 1722. aastal, oli pietistlik-spiritualistlikult meelestatud ja juristiks õppinud krahv Nikolaus Ludwig von Zinzendorf (1700–60) loovutanud katoliku kiriku poolt vaenatud böömi-määri vendadele¹¹ oma mõisas maad. Konfessioonikirikutest eraldunud

⁹ Vt nt Pöldmäe, “Hernhuutlik kirjasõna XVIII sajandil ja XIX saj. algul”, 207; Jaanus Plaat, “Kristlike usuliikumise mõju eestlaste ja eestirootslaste rahvakunstile ja kultuurile”, *Mäetagused*, 42 (2009), 7–32 <<http://www.folklore.ee/tagused/nr42/plaat.pdf>> (3.2.2012)

¹⁰ Philipp, *Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine*, 267–268. Vrd Pöldmäe, *Vennastekoguduse kirjandus*, 312; Hope, “Herrnhutlased Liivi- ja Eestimaal 19. sajandil”, 153; Ea Jansen, “Rahvuseks saamise raske tee”, *Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse* (Tartu: Ilmamaa, 2004), 338–394 (371); Erich Donnert, *Agrarfrage und Aufklärung in Lettland und Estland: Livland, Estland und Kurland im 18. und beginnenden 19. Jahrhundert* (Frankfurt am Main: Lang, 2008), 59, 64; vt ka Kahle, “Über den Pietismus in den Baltischen Ländern”, 181; Urmas Petti, “Esimesed eestlastest eurooplased”, *Minu Issand ja minu Jumal! Pühendusteos Dr. theol. Toomas Pauli 70. sünnipäevaks*, toim Jaan Lahe ja Tiit Pädam, EELK Usuteaduse Instituudi toimetised, 20 (Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut, 2009), 124–130.

¹¹ Tegemist on väga vana kristliku vennaskonnaga, mis sai alguse böömimaalase Jan Husi õpetusest. Katoliku kiriku poolt ketserluses süüdistatuna põletati Hus 1415.

uusasunikke lisandus sinna kõikjalt üle Saksamaa. Saabunud separatistlike rühmitusi püüdis Zinzendorf ühendada oikumeeniliseks, *filadelfia* ehk venna-armastuses elavaks koguduseks, mille liikmeks võisid saada kõik usulist äratust ja isiklikku pöördumist kogenud kristlased. Liikumine kujunes iseseisvaks evangeelseks vabakoguduseks, mille üheks silmapaistvaks väljenduseks oli misjonitöö ristiusustamata maades. Kristlikes piirkondades kohalikku kirikut toetavat tegevust nimetasid hernhuutlased diasporaatöök. Oma kristotsentrilise teoloogia, koguduseliikmete jaotamisega kooridesse vastavalt nende soole, vanusele ja perekonnaseisule, äärmus-tesse kalduva spirituaalsusega eriti nn sõelumisajal (1743–50) ning muude traditsioonilistele kirikutele harjumate praktikatega kujutas vennastekogudus endast uuenduslikku ilmingut Euroopa religioosel maastikul.¹²

Liivimaale saabusid esimesed Herrnhuti vennad eesotsas Christian Davidiga (1690–1751)¹³ juba 1729. aastal, nad õppisid ära kohaliku keele ja tegid kristlikku kuulutustööd. 1736. aastal külastas vahepeal luterliku vaimulikueksami sooritanud Zinzendorf isiklikult Liivi- ja Eestimaad. Krahvi isiku karismaatilisus tagas talle kohaliku aadli ja vaimulikkonna toetuse ning tema usulisele äratusele kutsuv sõnum võeti kiiresti omaks ja hakkas levima. Zinzendorf rõhutas rahvakeelse piiblitõlke vajalikkust ning koostas nn Liivimaa plaani (*Livländischer Plan*), mille kohaselt pidid Herrnhuti vennad hakkama toetama luterlike pastorite tööd, panustades

aastal tuleriidal. See viis rahvarahutusteni ning 1457. aastal uue Roomast sõltumatu kiriku sünnini, millest kujunes reformatsiooniideid jagav vennaste-uniteet *Unitas fratrum*. Böömi- ja Määrimaal tegutsenud kiriku viimane piiskop Jan Amos Komenský (Comenius) viibis katoliku kiriku tagakiusu tõttu palju aastaid eksilis ning suri 1670. aastal Amsterdamis. Kuni Zinzendorfi ajani elas vennaste-uniteet “põranda all”, üksikud perekonnad Määrimaa külades said koguneda vaid salaja. Vt Otakar A. Funda, “Brüder-Unität, 1: Böhmisch-mährische Brüder-Unität”, *Religion in Geschichte und Gegenwart*, 4. Aufl., hrsg. von H. D. Betz, D. S. Browning, B. Janowski und E. Jüngel, Bd. 1 (Tübingen: Mohr Siebeck, 1998), 1789–1791.

¹² N. L. von Zinzendorfi ja vennastekoguduse ajaloo kohta sissejuhatavalt vt Erika Geiger, *Nikolaus Ludwig von Zinzendorf: Seine Lebensgeschichte* (Holzgerlingen: Hänssler, 2000). Põhjalikematest käsitlustest vt Erich Beyreuther, *Die große Zinzendorf Trilogie* (Marburg an der Lahn: Francke-Buchhandlung, 1988); *Neue Aspekte der Zinzendorf-Forschung*, hrsg. von Martin Brecht und Paul Peucker (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2006); Dietrich Meyer, “Zinzendorf und Herrnhut”, *Geschichte des Pietismus, 2: Der Pietismus im 18. Jahrhundert*, hrsg. von Martin Brecht und Klaus Deppermann (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1995), 3–106.

¹³ Määrimaa katoliiklikus peres sündinud Christian David oli ametilt puusepp. Vaimustunud vennaste-uniteedi evangeelsest usust, otsustas ta selle kogudusega liituda. Davidi eestvõttel rändasid esimesed vennaste-uniteedi liikmed oma kodumaalt välja ja asutasid Herrnhuti küla. Seal rajatud Vennaste Uniteedi ülemvanemana (*Oberälteste*) külastas ta kolm korda Liivimaad. Vt Ilja, *Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal*, 43–53.

piibliringide ülesehitamisse ja põlisrahvusest abiliste¹⁴ väljakoolitamisse. See plaan pälvis elavat vastukaja ning pani aluse vennaste hingehoidlikule tööle siinses regioonis.¹⁵

Hernhuutlik liikumine, mis jäi Liivi- ja Eestimaal luterliku kiriku rüppe, kuigi nende omavaheline suhe on läbinud tõsiseid mõõnaperioode, saavutas esimese õitseaia 1740. aastateks. 1742. aastal hinnati Balti provintssides nn rahvuslike kooridesse organiseerunute arvuks 13 000–14 000 inimest¹⁶, neist Liivimaal u 5000¹⁷. 1743. aastal keelustas keisrinna Jelizaveta Petrovna vennastekoguduse tegevuse Venemaal. Nimetatud keelu tagamaaks oli vaimulike ja aadlike surve, keda häirisid hernhuutlaste vagaduslikud liialdused ning nende kogudustest lähtuvad uuendused, mis ohustasid ühiskondlikku stabiilsust.¹⁸ Vennastekoguduse jaoks kestis nn vaikne käik (*stiller Gang*) Katariina II trooniletõusuni. Valgustatud monarh ise kutsus hernhuutlasi eelkõige nende eeskujulike käsitööoskuste pärast Venemaale ja 1764. aastal kaotati nende tegevusele piirangud ka ametlikult. Vennastekoguduste vaenamine Eesti- ja Liivimaal kestis siiski edasi, kohalik ilmalik ja kiriklik võim suhtus neisse sageli tõrjuvalt.¹⁹ Sellest hoolimata rajati 19. sajandi esimestel kümnenditel hoogsalt palvemaju, mis sündis eestlaste endi initsiatiivil, sageli pastori eest varjatult ja isiklike ohverduste hinnaga. Rahva poolehoiust ja entusiasmist annavad tunnistust teated sellest, kuidas koolimajade kattevarjus ehitati luteri pastorite pettumuseks hoopis vennastekoguduse palvelaid.²⁰

¹⁴ Põlisrahvusest abiliste (*Nationalgehilfen*) ülesanded olid piirkonniti erinevad, kuid enamasti töötasid nad ilmikute eestpalvetajatena, kes võisid enne kitsendavate määruste kehtestamist 1832. aasta kirikuseaduse raames peale Piibli ja ettekirjutatud palvete lugemise ka ise palvemajas sõna võtta ja pühakirja seletada.

¹⁵ Vt Ilja, *Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal*, 53–63.

¹⁶ Hope, "Herrnhutlased Liivi- ja Eestimaal 19. sajandil", 153.

¹⁷ Horst Garve, *Konfession und Nationalität. Ein Beitrag zum Verhältnis von Kirche und Gesellschaft in Livland im 19. Jahrhundert* (Marburg/Lahn: J. G. Herder-Institut, 1978), 44.

¹⁸ Harald Biezais, "Anfang und Krisis der Brüdergemeine im Baltikum", *Unitas Fratrum* (1975), 177–194.

¹⁹ Vt nt Põldmäe, *Vennastekoguduse kirjandus*, 165–166.

²⁰ Vt Jürgen Beyer, "Kas folkloristid uurivad rahva jutte?", *Vikerkaar*, 1–2 (2011), 52–65, (53); vrd Theodosius Harnack, *Die lutherische Kirche Livlands und die herrnhutische Brüdergemeine* (Erlangen: Theodor Bläsing, 1860), 87. Kuna palvemajad olid mõnel pool ühendatud kooliga ja koolmeistrid tegutsesid juhtivate palvendadena, siis tähistati sõnadega "koolitare" või "koolimaja" vennastekoguduse kokkutulekute paiku. Vt Põldmäe, *Vennastekoguduse kirjandus*, 288; Arthur Võõbus, *Eesti kirikuloo peajooni*, toim Atko Remmel (Tartu, 2011), 65. Kätesaadav Eesti Kirikuloo Seltsi internetilehel: <http://www.kirikulugu.ee/v2/wp-content/uploads/2012/03/Võõbus_eeesti_kirikuloo_peajooni_A4.pdf> (1.9.2012)

Aleksander I manifest 1817. aastast kinnitas vennastekoguduse eluõigust Läänemereprovintides ja sellega saabus liikumise teine õitseage, mis kestis 19. sajandi keskpaigani. 1854 oli hernhuutlasi umbes 70 000 ja palvemaju ligikaudu 270, kus käis aga palju ka neid, kes otseselt hernhuudi kogudusse ei kuulunudki.²¹

Eestikeelsele kirjalkultuurile oli Herrnhuti diakonite diasporaatöö raames tõuge antud juba 18. sajandil, mil hakkas ilmuma vaimuliku sisuga ilu- ja tarbekirjandus.²² Vennastekogudusega liitusid edasipüüdlikumad talupojad, keda on nimetatud lausa rahva vaimseks eliidiks või aristokraatiaks.²³ Nad oskasid lugeda ja kirjutada, olid eestlugejad või -lauljad, töötasid koolmeistrite või kubjastena. Ka naistele usaldati vennastekoguduse kooritöös vastutusrikkaid ülesandeid. Hernhuutlased praktiseerisid koguduse koosolekutel talurahvale seni mõeldamatut vaba ülesastumist, ilmikute kõnelemist, enese elu ja kogemuste jagamist.

Maarahva kõrgendatud eneseteadvust hakkas muuhulgas kujundama hernhuutlastele iseloomulik elulugude ülestähendamine ja levitamine. (Auto-)biograafiate koostamine ja kogumine tugevdas kogukonna identiteeti, andis tunnistust isiklikust pühitsetusest ja jumalikust ettehooldusest, pakkus eeskuju vagaduslaadi kujundamisel ning väljendas kirjutajate kodanikuteadvust.²⁴

Isegi välised vaatlejad ja luteri kiriku vaimulikkond hindasid veel 19. sajandi alguses vennastekoguduse liikmeid muust talurahvast korralikumaks, puhtamaks ja kõlbelisemaks. Siiski ei saanud see valdavaks suhtumiseks. Ratsionalistliku teoloogiast pooldavad pastorid nägid neis esialgu küll sündiva eesti kultuuri kandjaid, kuid pettusid niipea, kui tunnetasid vennastes konkurentsi rahva vaimulikul suunamisel. Üheks erendamaks näiteks on siinkohal Äksi kirikuõpetaja ja estofiil Otto Wilhelm Masing (1763–1832), kelle kirjavahetusest teise vaimuliku ja keelemehe

²¹ Philipp, *Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine*, 220.

²² Vt Põldmäe, "Hernhuutlik kirjasõna XVIII sajandil ja XIX saj. algul", 205–229.

²³ Vt nt Rudolf Põldmäe, "Lisaandmeid Eesti talurahva elu kohta XVIII sajandil ja XIX sajandi esimesel poolel (Hernhuutlike allikate põhjal)", *Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX sajandil*, toim Juhan Kahk (Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1977), 25–64, (63). Vrd Philipp, *Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine*, 333–334.

²⁴ (Auto-)biograafiliste tekstide kirjutamise funktsioonide ja iseloomu kohta pietistlikes miljödes vt Ulrike Gleixner, *Pietismus und Bürgertum: eine historische Anthropologie der Frömmigkeit* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005), 119–208. Kitsamalt vennastekoguduse naisliikmete elulugude kirjutamise traditsiooni kohta, eriti Ameerika koloniaalkogudustes vt *Moravian women's memoirs: their related lives, 1750–1820*, ed. by Kathrine Faull (New York: Syracuse University Press, 1997), xxxi–xl.

Johann Heinrich Rosenplänteriga (1782–1846) ilmneb väga selgelt suhtumise jähinemine.²⁵

1832. aasta kirikuseadus Venemaal asuvalle evangeelsele luterlikule kirikule piiras vennastekoguduse tegevust, kuna see oli muutunud tülikaks teguriks nii vene õigeusu kui ka luteri kirikule. Vennaksed allutati kirikuõpetajate järelevalve alla, neil oli keelatud vabalt kõnelemine ja palvetamine, ja nad tohtisid edaspidi ainult konsistooriumide poolt heaks kiidetud jutluse- ja palveraamatuist ette lugeda.

Survepoliitikat viidi provintsidest ellu lähtuvalt kohalikest konkreetsetest oludest. Liivimaa kubermangus, kust on pärit käesolevas käsitluses vaatluse alla tulevad palvekirjad, oli vaba esinemine palvemajades lubatud vaid kahe teistkümnemale Herrnhutist läkitatud ordineeritud hoolekandjale ehk diakonile. 1839. aasta märtsis jõustus Lõuna-Eesti vennastekogudustes määrus, mille kohaselt saksa hernhuutlased ei võinud rohkem kui ühes palvemajas koosolekuid pidada, kujuures koosolekud pidid olema avalikud, mitte kinnised. Ettelugejad pidi määrama kohalik pastor ning uusi liikmeid oli keelatud vastu võtta.²⁶ Selliste kitsenduste reaktsioonina ei soovitud luterliku kiriku koosseisus jätkata, kuid 1844. aastal lükkas pastorite enamus Liivimaa luterliku kiriku sinodil vennastekoguduse taotluse iseseisvumiseks tagasi.²⁷

Talurahvarahutused ja usuvahetusliikumine

1840. aastate alguses toimunud talurahvakäärimine elavnes taas kümnendi keskel. Uue tõusu otseseks ajendiks said 1844. aasta viljaikaldus ning sellele järgnenud nälg ja loomataud.²⁸

Alates 1845. aastast hakkasid Lõuna-Eesti talupojad massiliselt liituma õigeusu kirikuga. Riia vennastekoguduse esimene katse siirduda 1845. aasta kevadtalvel vene-õigeusku oli seotud sealse vennastekoguduse tegevuse piiramisega. Peateguriks sai kokkupõrge kohalike luteriusu kirikuõpetajatega ja soov vabaneda nende eestkoste alt.²⁹ Sellest vennastekoguduse liikmete usuvahetusest piisas, et talupoegade hulgas hakkas levima kuuldsus, nagu saaksid talupojad, kes lähevad “keisri usku”, nn hingemaad ja pääseksid

²⁵ Vt *Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile, 1814–1832*, koost Leo Anvelt jt, kd 1–4 (Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 1995–1997).

²⁶ Põldmäe, *Vennastekoguduse kirjandus*, 350.

²⁷ Garve, *Konfession und Nationalität*, 51.

²⁸ *Eesti talurahva ajalugu I*, toim Juhan Kahk jt (Tallinn: Olion, 1992), 617.

²⁹ Vt selle kohta lähemalt: Hans Kruus, *Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail* (Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, 1930), 176.

mõisnike võimu alt. 1845. aasta maikuus ilmusid esimesed teated sellest, et ka Tartumaa vennastekogudustes levivat arvamust, nagu võiksid nad kirikuõpetajate vastu kaitset saada õigeusu tiiva all.³⁰ Septembris ja oktoobris virgus ja laienes usuvahetusliikumine Võru- ja Tartumaa kõigis kihelkondades. Õigeusku siirdus Võrumaal 11 ja Tartumaal 12 protsenti talupoegadest (vrd Saaremaal 30%), kokku Liivimaa Eesti osas ligikaudu 17 protsenti.³¹ Umbes sama suurusjärg inimesi oli sidunud end vennaste liikumisega.³²

Talurahva käärimine ja usuvahetusliikumine sundisid kirikuvõime hernhuutivastaste sanktsioonide lõdvendamisele, kohati isegi selle liikumise sallimisele ja soosimisele.³³ Olukord, kus vennastekogudusel oli rahva seas suur mõju ja Vene keskvoim ei reageerinud enam luteri kiriku kaebustele vennastekoguduse suhtes nende tegevust piiravate määrustega, andis põlisrahvusest abilistele julguse enese tegevuse kaitseks ja õigustuseks välja astuda. See oli võimalik palvekirjade näol kiriku juhtkonnale. Kolme Tartu murdes palvekirja ärakirjad koos saksakeelse tõlke ja vastustega on säilinud Herrnhuti Vennaste Uniteedi Keskarhiivis.³⁴

Palvekirjade autorid

Esimene kirjadest³⁵ on koostatud 1845. aasta oktoobris kahe eestlasest abilise poolt kõigi Tartu ja Võrumaa abiliste nimel ja adresseeritud “Keiserlikule Piiskopi Kohtule”, mille all on mõeldud Riias asunud Liivimaa provintsiaalkonsistoriumi. Kuigi esimese kirja koopia all ei ole nimesid, ilmneb kirjade sisust, et samad mehed koostasid ka kaks ülejäänud kirja. Üks neist, Peter Kersten, oli teise kirja saksakeelse koopia alla lisatud andmete kohaselt 82-aastane abiline Erastveres. Erastvere mõisa säilinud revisjonilehtede kohaselt töötas 1790. aastal pärisorjusest vabastatud Peter Kersten (1764–1849) mitu aastakümnet mõisavalitsejana.³⁶ Tegemist peab

³⁰ Kruus, *Talurahva käärimine*, 192–193.

³¹ *Eesti talurahva ajalugu*, 618.

³² Philipp, *Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine*, 220.

³³ Garve, *Konfession und Nationalität*, 56–57.

³⁴ Kahjuks pole teada, kas sisult sarnaseid palvekirju läkitati veel.

³⁵ Unitätsarchiv Herrnhut [edaspidi UAH], R. 19, G. a. 14, Nr. 12, *Die Bittschriften der National-Gehülphen des Dörpt-Werroschen Kreises an Assmuth und Heller und an livländischen Prov. Consist. in Riga und deren Antworten 1845–1846*. Selles pagineerimata säilikus sisalduvad kolme vaatluse alla tuleva palvekirja ärakirjad koos paralleelse saksakeelse tõlkega ning ärakirjad praostide ja konsistoriumi vastustest. Esimesele, 1845. aasta kirjale on viidatud raamatus: Philipp, *Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine*, 266.

³⁶ 1795. aasta Võrumaa Kanepi kihelkonna Erastvere mõisa revisjonilehtede kohaselt oli Peter Kersteni isa Johan Kerstenson olnud endine mõisavalitseja (*Amtmann*), kes suri

olema sellesama hernhuutlaste ringkondades tuntud palvemehega, kes oli aidanud Tartu- ja Võrumaa vennastekoguduse hoolekandjal Johann Heinrich Foersteril (1750–1827) korrigeerida 1810. aastal ilmunud hernhuutlikku lõunaeestikeelset liturgiaraamatut.³⁷

Kirja teise autori Paul Treffneri tutvustamiseks on märgitud “mölder Kuigatsi mõisas ja andekas abiline”. Ka muud allikad kinnitavad, et Paul Treffner (1802–74) töötas Kuigatsi mõisas, ja tegu oli tulevase kultuuritegelase Hugo Treffneri (1845–1912) onuga.³⁸ Paul Treffner pidi olema samuti kirjakuultuuri väärtustav mees, sest Rudolf Põldmäe andmeil kuulus talle eriti suur käsikirjade kogu vennastekoguduse tarbekirjandusest ja apokriivalisest lugemisvarast.³⁹

Teises kirjas on mehed iseenda kohta maininud, et nad ei ole kooli-haridust saanud. Vaatamata tagasihoidlikule enesehinnangule, kuulusid nad kahtlemata maarahva vaimsete liidrite hulka, sest 19. sajandi esimesel poolel oli kirjutamisoskus põliselanike seas pigem erandlik.⁴⁰ Kirja autorite kohta säilinud elulooliste andmete põhjal – mõlemad olid seisnud mõisa teenistuses – võib järeldada, et nn poolsakslaste (*Halbdeutschen*) staatuses omasid nad külaühiskonnas kõrget prestiiži ja toimisid kultuurivahendajatena mõisniku ja talurahva vahel.⁴¹

1790 ja kelle perekond lasti samal aastal vabaks (Ajalooarhiiv [edaspidi EAA], f. 1865, n. 2, s. 14/1, l. 2); 1811. aasta revisjoni ajaks oli 47-aastasest Peter Kerstenist saanud samuti mõisavalitseja (*Disponent*) (f. 1865, n. 2, s. 15/13, l. 1); 1816. aasta revisjonilehtedelt saab teada, et tal oli oma naise Annega kaks poega ja kaks tüdart (f. 1865, n. 2, s. 16/1, l. 2p–3); 1826. aasta revisjonilehete kohaselt elas Peter Kersten mõisa maal ja tema vanem poeg Gustav töötas kihelkonna koolmeistrina (f. 1865, n. 2, s. 17/1, l. 5p); 1834. aasta revisjoni ajal oli 70-aastane Peter Kersten ikka veel mõisavalitseja (f. 1865, n. 1, s. 137, l. 4). Võru praostkonna EELK Kanepi koguduse Eesti pihtkonna surmameetrika järgi oli Peter Kersten sündinud Rõuges ja suri 1849. aastal, surma põhjuseks on märgitud *kaltes Fieber* (malaaria), vt EAA, f. 1267, n. 1, s. 284, [s. p.].

³⁷ Vt Põldmäe, *Vennastekoguduse kirjandus*, 232, 253.

³⁸ Valga praostkonna EELK Sangaste koguduse meetrikaraamatu järgi oli Paul Treffner sündinud ja surnud Kuigatsis, tema eluaastad olid 1802–74 ja ametiks mölder (EAA, f. 1298, n. 1, s. 122, l. 38p–39). 1826. aasta Tartumaa Sangaste kihelkonna Kuigatsi mõisa revisjonilehete andmetel töötas ta nimetatud revisjoni ajal viinapõletajana (f. 1865, n. 2, s. 92/8, l. 7); 1850. aasta revisjoni ajal oli mõisatöeline Paul Treffner abielus Anniga ja neil oli 11 last. Paul Treffneri vend ja Kanepi koguduse köster Ludwig Treffneri (1809–92) vanuselt kolmas poeg oli Hugo Treffner (f. 1865, n. 2, s. 95/3, l. 1). 1858. aasta revisjoni ajal töötas Paul Treffner endiselt mõisas (f. 1865, n. 2, s. 96/2, l. 2).

³⁹ Põldmäe, *Vennastekoguduse kirjandus*, 406.

⁴⁰ Vt Liivi Aarma, *Kirjaoskus Eestis 18. sajandi lõpust 1880. aastateni* (Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 1990), 227.

⁴¹ Vt mõisateenistujate positsiooni ja rolli kohta: Ulrike Plath, *Esten und Deutsche in den baltischen Provinzen Russlands: Fremdheitskonstruktionen, Lebenswelten*,

Kirjade ja vastuste ära kirjad on varustatud peale mainitud isikuandmete saksakeelse sissejuhatava märkusega: “Esimese kirja koostasid põlisrahvusest abilised 1845. aasta oktoobris, ja kuna siseministeeriumi kantselei direktor Peterburist viibis oktoobris Liivimaal, siis palusid abilised riiginõunik hr von Polli⁴² juures audientsi, et teda oma asjast teavitada. Tema juhatas nad minu majja ja nõudis minult nende juuresolekul, et nende palvekiri läbi vaadataks, aga ei muudetak. Koopiate lõpus seisab saksakeelne täiendus: “Siinsed dokumendid on ilma minu lisandusteta ära kirjad, mis ma olen riiginõunik von Polli palvel läbi vaadanud ja ainult interpunktsiooni muutnud, et mõte kaduma ei läheks. Originaalid asuvad minu arhiivis. Eesti keel on säilitatud originaalide järgi.”

Niisiis olid eesti vennaksed näidanud esimest palvekirja enne selle ära saatmist neid soovivale keskvalitsuse esindajale, kes tutvus hiljutiste rahu- tust tekitanud sündmuste ajal olukorraga Liivimaal.⁴³ Arhivaar on koopiate lõppu lisanud: “Üle antud Windekilde poolt septembris 1847.”

Kes oli Windekilde, kes hoolitses ära kirjade ja tõlgete eest ning läkitas need Herrnhuti? Taanimaal sündinud Marcus Heinrich Windekilde (1792–1861) oli haritud teoloog, Lõuna-Eesti üks viimane tähtsam hernhuutlane, Tartumaa ringkonna hoolekandja ja üks kaheteistkümnest diakonist. Pärast Liivimaale saabumist kolis Windekilde J. H. Foersteri mantlipärijana esialgu Erastverre.⁴⁴ Tartus elades kirjutas ta põhjalikke aruandeid oma ringkonna vennastekoguduse tegevuse kohta aastatel 1826–55. Ta tegutses aktiivselt usuvahetusliikumise vastu, andis välja eestikeelset kirjandust ja edendas muusikategevust. 1840. aastate kitsendavate määruste kohaselt võis Windekilde tegutseda ainult Tartu palvemajas.⁴⁵

Seega on vaatluse alla tulevad kirjad säilinud eelkõige tänu vennastekoguduse Tartu ringkonna estofiilist diakonile, kes oli aastaid võõrustanud

Kolonialphantasien 1750–1850, Veröffentlichungen des Nordost-Instituts, 11 (Wiesbaden: Harrassowitz, 2011), 174–181.

⁴² Karl Ludwig von Poll (1794–1849) oli õppinud Kuressaares ning aastatel 1805–10 hernhuutlikes õppeasutuses Kleinwelkes ja Hennersdorfs (Saksimaa). Hiljem tudeeris ta Moskvas riigiteadusi ning osales evangeelse luteriusu kirikuseaduse komisjonis, vt *Deutschbaltisches biographisches Lexikon, 1710–1960*, hrsg. von Wilhelm Lenz (Köln; Wien: Böhlau, 1970), 597.

⁴³ Philipp, *Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine*, 307–308.

⁴⁴ Erastvere mõisnik Otto von Ungern-Sternberg andis aastakümneid peavarju vennastekoguduse Tartumaa hoolekandjatele J. H. Foersterile ja aastatel 1825–26 viimase asendajale M. H. Windekildele. Vt Põldmäe, *Vennastekoguduse kirjandus*, 346; vrd EAA, f. 1865, n. 2, s. 17/1, l. 5.

⁴⁵ Vt Põldmäe, *Vennastekoguduse kirjandus*, 346–357; vt ka Põldmäe, “Eesti ainekstik Vennaste-uniteedi arhiivis Herrnhutis Saksamaal”, 82; Põldmäe, “Hernhuutlik kirjasõna XVIII sajandil ja XIX saj. algul”, 226.

maarahvast regulaarselt oma majas Tartus. Kirja ühe autori Peter Kersteniga sai Windekilde ilmselt tuttavaks juba 1826. aastal Erastvere mõisas. Võib arvata, et Windekilde oli meeste muredega kursis paremini kui keegi teine.

Palvekirjade sisust

Tulles palvekirjade sisu juurde, võib märkida, et neist esimene on teema-deringi poolest kõige mitmekesisem. See hõlmab koos saksakeelse paralleeltõlkega kuus käsikirjalist lehekülge. Kuna vaatluse alla tulev tartumurdeline tekst on publitseeritud käesoleva artikli lisana, piirdun siinkohal selle lühida refereerimisega.

Kiri algab alandliku pöördumisega kirikupeade poole kirjutajate palvet kuulda võtta. Vennaste usku olevat üle kümne aasta proovile pandud, millega viidatakse 1832. aasta kirikuseadusest ja sellele järgnenud määrustest tulenenud piirangutele. Vastupidiselt kuuldustele ei olevat vennaksed moodustanud mingit salaseltsi ega taha luteri kirikust ja selle liikmeist eralduda.

Edasi põhjendatakse palvemaja⁴⁶ vajalikkust, mis oli ehitatud vennaste endi vahenditest ja kuhu on pärast jumalateenistusi kogunenud vaimulikuks osaduseks. Paljud hinged olevat nendega ühinenud “hulgakeseks”⁴⁷ ja teinud lepingu elada Issandaga. Nad olevat jälginud üksteise eluviise ja kui keegi eksis, siis ei lubatud tal palvemajja tulla enne, kui ta oli meelt parandanud.

Nad olevat aastate eest näinud, kuidas noored on muutunud usuleigeks. Vennaksed hakkasid siis korraldama eraldi tunde, kus manitseti patuelu jätmata. Iga töötegija⁴⁸ olevat seal rääkinud oma elukäigust ja sellest, kuidas ta on armu leidnud. Kui inimesed olid kaks või kolm aastat kohal käinud,

⁴⁶ Kirjast ei selgu, kas jutt käib palvemajadest üldiselt või mõnest konkreetsest, nt Kanepi kihelkonna Erastvere palvemajast, mis oli ehitatud 1780. aastal ja kuhu kuulus 1839. aasta aruande järgi 359 liiget; või Sangaste kihelkonna Kuigatsi palvelast, mis oli ehitatud 1828. aastal ja kuhu kuulus 406 liiget. Vastavaid andmed vt Voldemar Ilja, *Vennastekoguduse (Herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti): palvemajad*, VI (Tallinn: Allika, 2010), 285–286.

⁴⁷ Vennastekogudusse diasporaa-koguduste kohta kasutatav termin “hulgake” (*Häuflein*) viitab vaimulikult ärganute ja lähestikku elavate vendade ja õdede rühmale. Liivimaal toimusid palvemajades nii üldised, kõigile avatud palvekoosolekud kui ka kinnised, kitsamale ringile ehk “hulgakesele” korraldatud kogunemised. Viimastesse pääsemiseks pidi soovija astuma esmalt kandidaadistaatusesse. Alles pärast seda, kui ta oli oma soovi püüdlikkuse ja heade elukommetega tõestanud, võis ta saada “hulgakese” täieõiguslikuks liikmeks, vt Philipp, *Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine*, 172–173.

⁴⁸ “Töötegijad” valiti enamasti tublimate abiliste hulgast ja nad moodustasid koguduste eestseisuse. Nad vastutasid palvekoosolekute korraldamise ja uute liikmete vastuvõtu eest

siis tähendati nende nimed üles ja anti saksa vennaste kätte. Need katsusid loosi⁴⁹ abil, kas Õnnistegija lubab neid “hulgakesse” vastu võtta. Kui see luba saadi, siis võeti nad vastu ning karistati, kui nad oma lepingut ei täitnud. Osa lepingust sätestas: kes astub vanemate, st koguduse eestseisjate vastu, see astub Jumala vastu. Kui keegi oli kohtu poolt ihulikult karistatud, siis ei võinud ta “hulgakesega” ühineda enne, kui oli oma süüd tunnistanud ning vanemate ja Jumala käest armu palunud. Kui neist kandidaatidest, kes anti saksa vennastele loosida, osa välja jäi, siis kurvastasid nad, et ei saanud “hulgakesega” liituda. Kuid vennaksed manitsesid neid enese sisse vaatama, kas seal ei ole midagi patust alles jäänud. Nii ei olevat keegi välja jäänud, kes on usuteed käinud. Loosi usaldades võisid vennaksed kindlad olla, et see on Õnnistegija, mitte pelgalt inimeste tahe. Kirja autorid leivad, et kirikuõpetajatel on õigus teada, keda nende seltsi vastu võetakse, seda vennaksed ei keela (*sic!*). Kuid hinge karjaste esmaseks kohuseks olevat üldine hoolekanne ja nad ei pea jälgima, kes kuulub vennastekogudusse.

Palvekirja järgmises, käesoleva käsitluse jaoks võtmetähtsusega lõigus paluvad eesti soost abilised oma saksa vennaste eest, kes olevat siin maal enam kui 100 aastat elanud, kirikuõpetajaid nende vaimulikutöös mitmeti toetanud ja “maakeelset” kirjavara muretsenud. Eestlastest abilised tunnistavad, et tänu Herrnhuti vennastele hakkasid nad esimest korda üldse elu üle juurdlema, tajuma eneste elu jäädvustamise väärtust. Osutades viimaste aastate piirangutele ja pingetele kirikuõpetajatega, paluvad kirja autorid, et saksa vennaksed võiksid maale jääda ja siin edasi teenida.

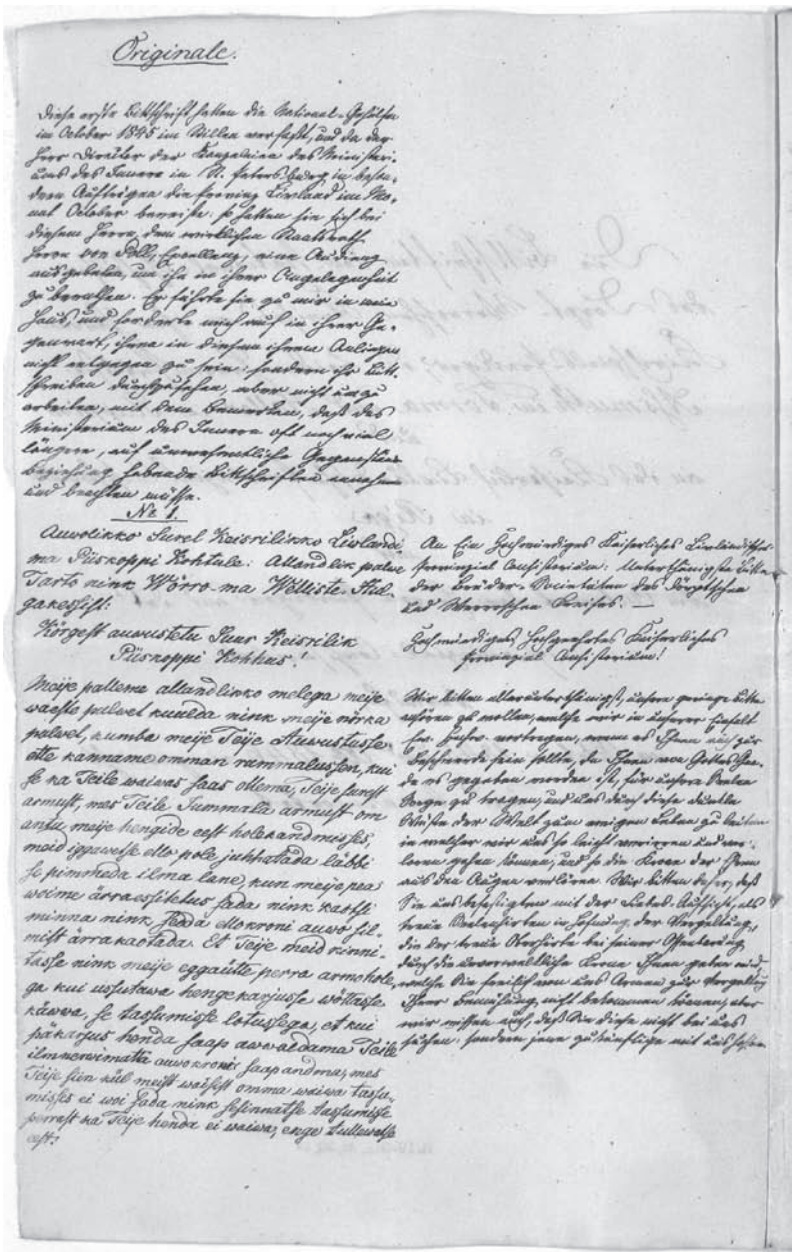
Kirja teises pooles paluvad autorid luba ennistada vennastekoguduse erakorraline armulaua seadmine, mis olla mõne aasta eest ära keelatud. Veel soovivad nad tagasi saada oma vana armsat lauluraamatut⁵⁰, mis olla neilt võetud mitu aastakümnet tagasi.

Palvekiri lõpeb sarnaselt algusega alandliku pöördumisega, et auline piiskopikohus allakirjutanuid kuulda võtaks, ning lubadusega leida

ning teostasid järelevalvet vennastekoguduse üle tervikuna, vt Philipp, *Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine*, 181.

⁴⁹ Loositõmbamist, mida tõlgendati kui jumaliku tahte väljendust, kasutati vennastekoguduses Zinzendorfi loal ja tema enda eeskujul ametliku talitusena tähtsate otsuste tegemisel eriti aktiivselt 18. sajandi teisel poolel. Sel viisil otsustati nt koguduse juhtide valimist, mitmeid ametialaseid küsimusi, diasporaa-töötajate läkitamist ja mõnikord ka abielupartnerite valikut.

⁵⁰ Ilmselt on mõeldud Johann Christian Quandt noorema poolt 1802. aastal Saksamaal Barbys trükkida lastud vennastekoguduse lauluraamatut “Mõnne wastse Waimolikko Laulo”, mis ilmus kordustrukina Tartus 1820. aastal. Lauluraamatu teise osa esmatrükk ilmus Tartus 1819. aastal. Vt selle teose kohta lähemalt Põldmäe, *Vennastekoguduse kirjandus*, 242–251.

Joonis 1. Lehekülg vennastekoguduse Tartu- ja Võrumaa abiliste palvekirjast, koopia, originaal kirjutatud 1845. aasta oktoobris (UAH, R. 19. G. a. 14. 12, Die Bittschriften der National-Gehülfen des Dörpt-Werroschen Kreises, l. 1).

kadunud üksmeel kirikuõpetajatega. Abilised kirjutavad, et nad jäävad luteri kiriku liikmeiks, kuid paluvad jätta palvemaja endiselt “vaba armu seaduse alla”. Sellest viimasest lausest võib välja lugeda tingimuse, et vennaksed ei lahku konsistooriumi eestkoste alt juhul, kui kirik nad palvemajas n-ö rahule jätab.

Refereeritud kirja põhjal saab välja tuua järgmised valupunktid: tõrjutakse süüdistusi luteri kirikust lahknemises, kaitstakse palvemajas toimuvaid vaimulikke kogunemisi, loosipraktikat vennastekogudusse vastuvõtu ja hernhuutlikku käitumis- ja karistuskorda, soovitakse saksa vennastele tegevusvabadust, erakorralise armulaua jagamise ennistamist ja oma lau-luraamatu taaskasutamist. Kokkuvõtvalt palutakse luba säilitada vennastekoguduse mõningane autonoomia kiriku sees.

Kuna adressaadiks oli Liivimaa konsistoorium, st mööda on mindud kohalikest kirikujuhtidest, siis võib seda palvekirja pidada mõnes mõttes ka kaebekirjaks (muuhulgas vihjatakse pastorite tegevuspiiridele ja kompetentsile). Aupaklike viisakusvormelite kõrval avaldub kirja autorite toonis kohati üsna enesekindel, iseteadlik ja survestav hoiak.

Esimese vaadeldud kirja alla on lisatud saksakeelne täiendus: “kuna see palvekiri jäi vastuseta, kuid abiliste mure võõra kiriku (s.o vene õigeusu) sissetungi tõttu muutus neis mõlemas piirkonnas üha tungivamaks ja ühehäälsamaks, siis koostasid nad uue kirja kohalikele praostidele ja pastori-tele ning teise kirja provintsiaalkonsistooriumile Riias, mõlemad saadetud mais 1846”. Tõepoolest, järgmise kirja konsistooriumile saatsid P. Kersten ja P. Treffner Erastverest teele umbes poole aasta pärast, 25. mail 1846, kuid kolmanda kirja praostidele ja pastori-tele siiski veidi hiljem, 8. juulil.

Teine kiri⁵¹ on esimesest lühem (4 lk), stiililt aupaklik ja alandlik. Tartu ja Võru abilised kinnitavad siin oma truudust luteri kirikule ja kirja läbi-vaks teemaks on liisuvõtmine “hulgakesse” valimisel. Abilised tunnetavad liisuvõtmise keelamist karistusena ning soovivad oma vaimulikke ülemaid mõjutada, et need keelu tühistaksid. Liisuvõtmise keelamine ning asen-damine mingite reeglitega tähendaks vaimuliku vabaduse piiramist, mis tekitaks suurt segadust. Rahvas tärkaks kahtlus, nagu oleks vennastekogu-dus midagi valesti teinud. Nõnda argumenteerides kirjutavad abilised, et nad ei või vennastekoguduse hävitamissoole järele anda. Kui piiskopiko-hus keelab vennastekoguduse korra ja kombed, siis annab ta sellega avalikult teada, et hoiab usukauge rahva poole. See aga nõrgestaks luteri kirikut tervikuna. Kirja kokkuvõttes on veel kord esile tõstetud palve liisuvõtmise lubamiseks, mida sooritavat üks saksa vend, ning palve, et piiskopikohus

⁵¹ UAH, R. 19, G. a, Nr. 28. II (7.a), palvekiri 25. maist 1846.

sellest loast kirikuõpetajatele teada annaks. Kirja lõpus meenutatakse eelmist palvekirja, millele pole seni vastust saadud. Kui auväärt kohus peab neid seekord vastuse vääriliseks, siis palutakse see saata vend Paul Trefferile Kuigatsi mõisas.

Kolmas palvekiri⁵² läkitati niisiis kohalikele kirikujuhtidele. Konkreetseks adressaadiks oli Tartumaa praost Eduard Johann Afsmuth (1792–1853),⁵³ kelle soe suhe ja läbikäimine hernhuutlastega oli 1846. aastaks jähnenud.⁵⁴ Samasisuline kiri saadeti ka Võrumaa praostile, konsistooriumi assessorile ja eesti keele uurijale Johann Friedrich Hellerile (1786–1849).⁵⁵

Säilinud Tartumaa vennaste kirja koopia Tartumaa praostile on kolmest kirjast kõige pikem (7 lk), see on sõnastuselt teistest mõnevõrra metafoorsel ja emotsionaalsel, kuid siiski aupaklik ja alandlik. Alguses tullakse välja murega, et 14 aastat tagasi (s.o 1832) sai ilmsiks kristliku armastuse ja ühtsuse puudumine meie, st vennaste ja kirikuõpetajate vahel. See avaldus muuseas saksa vennaste tegevuse piiramises. Eestlased kaebavad: “Ne Saksa Wellitse, kea mejjega henda olliwa ühhendanu, ei mitte kui mejje Oppetaja nink henge Karjusse, enge kui armsa Söbra nink Welle, ke mejjega septsammast üttest jurest olliwa wälja kaswanu, ne olliwa ärra keeltu meid kaema tulla; enge meist körwale hoita. Kes woip kik ärra kõnnelda nink ärra selletada?!” Niisiis peetakse siin saksa hernhuutlasi ühise õpetus- ja vagadustraditsiooni alusel sõpradeks ja hingesugulasteks, kes ei pretendeerinud mingil moel kirikuõpetajaid asendama ning kirjutajad ei mõista nende kohaloleku keelamist.

Nagu eelmiseski kirjas, on viimase kirja keskseks teemaks liisuvõtmine koguduse lähemate töötegijate kutsumisel, ehkki siin kasutatakse liisu asemel mõistet “loos”. Loosi õigustatakse kui ülemaailmset praktikat kõigis vennastekogudustes ning kui jumaliku tahte usaldamist, mida ei tohiks inimeste sageli ekslike otsustega asendada.

Kirjutajad tuletavad praostile meelde, et Jumal on kirikujuhtidele usaldanud karjaseametid, valvamaks, et nende lambad saaks toidetud. Kuna mõne karjuse hoole all olevat 6000–12 000 hinge, siis olevat üksi võimatu nende kõigi üle valvata. Seega olevat õpetajate kohus paluda, et Jumal

⁵² UAH, R. 19, G. a, Nr. 28. II (7.c), palvekiri 8. juulist 1846.

⁵³ Vt *Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918*, hrsg. von Martin Ottow und Wilhelm Lenz (Köln; Wien: Böhlau, 1977), 156.

⁵⁴ Eduard Friedrich Lossius, *Eduard Johann Afsmuth, Pastor zu Torma-Lohhusu in Livland: Ein Lebensbild aus der livländischen Kirche und ein Beitrag zu der Geschichte dieser Kirche, insbesondere ihres Kampfes mit Herrnhut* (Gotha: Verlag von Friedrich Andreas Perthes, 1859), 89–108.

⁵⁵ Vt *Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918*, 263.

saadaks ustavaid töötajaid ning võtaks oma kirikut kõigi tema abilistega õnnistada. Vennaste nägemuse kohaselt said nad rahva seas elades oma aktiivse usuelu ja eeskujuga inimesi kiriku juurde suunata.

Eestlased panevad kirikujuhtidele südamele, et vennaksed piiravatest määrustest vabastataks ning leitaks üksmeel enne, kui on hilja ja rahvas kirikust kaugeneb. Lõpuosas korratatakse palvet lubada saksa vennastel jätkata “hulgakese” kasvatamist endisel viisil (st loosiga). Varjatud ähvardusena kõlab lause, et kui see jäetakse teistmoodi, siis võib karta, et meid armastuses ning üksmeeles lahutatakse.

Vastused

Viimane, kolmas kiri praostidele pälvis tähelepanu Liivimaa provintsiaalsinodil, mis toimus 14.–17. augustil 1846. aastal Valgas. Sinodi istungi trükitud protokollis refereeritakse muude teemade seas, et praost Aßmuth Tormast luges ette talle endale ja praost Hellerile saadetud kirjutise Tartu- ja Võrumaa piirkonna vennastekoguduse eesti töötajatel. Arutelu tulemusel otsustati, et sinodi võimuses ei ole teha seaduse ja Jumala Sõna vastaselt mõõndusi rahvuslikele hernhuutlikele kogudustele, järeleandmisi ei tohiks lubada ka kaasaegsed keerulised olud. Vaimulikele anti tungiv soovitus võidelda “armastuse ja leebusega Jumala Sõna ja evangeelse tõe abil” õigustamatult toimuva vastu hernhuutlikes institutsioonides. Kirjutisele pidid sinodi meelsusest lähtuvalt vastama praostid Aßmuth ja Heller.⁵⁶

⁵⁶ Sinodil osales ülemsuperintendent v. Klot, 60 piirkondlikku kirikuõpetajat ja peale tegevvaimulike ka nt Tartu ülikooli usuteaduskonna esindaja Theodosius Harnack. Vt “Aus dem Protocolle der vom 14.–17. Aug. 1846 in Walk abgehaltenen dreizehnten Livländischen Provinzial-Synode”, *Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Geistlichkeit Rußlands*, Bd. 7, Heft 1 (1847), 70–77 (73): “Die hierüber gepflogene Berathung, bei welcher die diesen Gegenstand betreffenden Desiderien der Sprengels-Synoden verlesen wurden, beschloß folgende von den Synodalen angenommene Erklärung des Präses der Synode: daß es in der Macht weder der Synode noch der einzelnen Synodalen liege, den nationalen herrnhutischen Gemeinden Zugeständnisse wider das Gesetz und wider Gottes Wort zu machen, auch die gegenwärtigen Zeitverhältnisse zu keinerlei Zugeständnissen bestimmen dürften; dagegen aber jedem Prediger dringend zu empfehlen sei, obwohl ohne Verdeckung des ihm in den herrnhutischen Institutionen Verwerflichen, doch mit möglichster Liebe und Milde in Kraft des Wortes Gottes und der evangelischen Wahrheit gegen das Unberechtigte in den herrnhutischen Institutionen zu wirken. Das schreiben sollte von den Pröbsten Aßmuth und Heller in Sinne der Synode beantwortet werden.“

Vastuse⁵⁷ koostasid 1846. aasta septembris Aßmuthi juhatusel teemaga hästi tuttavad pastorid Arnold Friedrich Christiani⁵⁸ Rõngust ja Eduard Friedrich Lossius⁵⁹ Kodaverest. Kõik kolm allakirjutanut olid eesti keeles vilunud mehed, kes suutsid palvekirju originaalis lugeda ja neile ka maa-keeles vastata. Nende – siiski saksakeelne – vastus on kirjutatud viisakas, pea südamlikus, kuid samas autoritaarses toonis. Kiriklike ametikandjate seisukoht liisu suhtes jäi taunivaks, sest see ei minevat kokku ei pühakirja ega luterliku usutunnistusega. Ühe argumendina lisasid nad, et ka nemad on ülemuste võimu all ja peavad neile kuuletuma. Samas tunnustasid vaimulikud vennaste tööd ja õnnistust, mis nende “seltsi läbi on meie arm-sale rahvale” tulnud.

21. oktoobril 1846 reageerisid ka konsistooriumi esindajad eestlaste palvekirjadele. Nad olevat konsistooriumile ja praostidele läkitatud kirjad kätte saanud, kuid vastamisega viivitanud, sest olevat lootnud, et Püha Vaim ise juhatab vennaste südamed tunnetama seda, mis on nende kohus. Kiriku juhid tõrjusid süüdistusi, nagu oleks nad vendade, abiliste ja kooride tööd takistanud, manitsesid alandlikkusele ning soovisid neile Jumala õnnistust. Nad pidasid koostööd saksa vennastega võimalikuks vaid tingimusel, kui need loobuvad kiriku korra ja Jumala Sõna vastasest tegevusest. Loosipraktika tulevat ilma igasuguste mööndusteta lõpetada. Alla on kirjutatud

⁵⁷ Eesti- ja saksakeelse paralleeltekstiga vastuste koopiad sisalduvad koos kaebekirjade koopiatega samas arhiivisäilikus: UAH, R. 19, G. a. 14, Nr. 12.

⁵⁸ A. Fr. Christiani (1807–86) näol oli tegemist hilisema praktilise teoloogia professoriga Tartu ülikoolis ja Liivimaa ülemsuperintendentiga, kes oli juba 1842. aastal avaldanud Liivimaa sinodil peetud kriitilise ettekande vennastekoguduse ajaloo ja olemuse kohta. Selles heitis ta hernhuutlusele ette separatismi, dogmaatilist erinevust luterlikust kirikumõistest, ebakiriklike praktikaid nagu nt loosivõtmine ja põlisrahvusest koguduse vanemate võimu kuritarvitamist. Christiani soovitas jätta kõik kogudused ja nende institutsioonid luteri kiriku eestkoste ja järelevalve alla. Vt Arnold Friedrich Christiani, “Notizen und Gedanken über die Stellung der herrnhutischen Brüdergemeinde zur evangelisch-lutherischen Kirche und deren Dienern in Livland”, *Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Geistlichkeit Russlands*, Bd. 3, Heft 5 (1842), 383–418. Vt Christiani kohta: Johannes Frey, *Die Theologische Fakultät der Kais. Universität Dorpat-Jurjew 1802–1903* (Reval: Franz Kluge, 1905), 219–222; *Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918*, 196.

⁵⁹ Oma mälestustes tunnistas Lossius (1811–70), et oli kunagi koos Aßmuthiga tolle eeskuju ja vaimustuse ajel külastanud hernhuutlike koosolemisi ja et teda peetigi siis hernhuutlaseks. Vt Eduard Friedrich Lossius, “Aus dem Leben eines Livländischen Pastors”, *Baltische Monatsschrift*, 61 (1906), 338–371, 418–486; *Ibid.*, 62 (1906), 126–173, 223–239 (142). Hiljem sai Lossiusest Aßmuthi kaasvõitleja hernhuutluse vastu. Vt tema kohta Eduard Thraemer, “Lossius, Eduard Friedrich”, *Allgemeine Deutsche Biographie*, 19 (Leipzig: Duncker & Humblot, 1884), 217–218, <<http://www.deutsche-biographie.de/pnd117221287.html?anchor=adb>> (12.2.2012); *Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918*, 324.

Liivimaa provintsiaalkonsistooriumi president Reinhold J. L. Samson von Himmelstiern⁶⁰, ülemsuperintendent Gustav Reinhold von Klot⁶¹, assessorid Christoph Heinrich Otto Girgensohn⁶² ja Paul Carlblom⁶³. Kolmandatest allikatest on teada, et allakirjutanutest kõik vaimulikud olid hennuutlaste suhtes negatiivselt meelestatud, üksnes ilmikust konsistooriumi president Samson von Himmelstiern kaitses veel 1846. aasta lõpus vennastekoguduse “vagasid soove” kindralkuberner Jevgeni Golovinile saadetud kirjas, kiites nende kuulekust ülemustele, rahumeelsust, mõõdukust, kombeid, head majandamisoskust ja puhtust.⁶⁴

⁶⁰ Urvastes sündinud poliitik ja jurist Samson von Himmelstiern (1778–1858) oli seisnud talurahva pärisorjusest vabastamise eest. Pidas konsistooriumi presidendina ühtaegu Liivimaa maanõuniku ametit, reageeris ta ägedalt Vene keskvalitsuse poliitika vastu meelitada luterlikku eesti ja läti maarahvast siirduma õigeusku. Vt: *Deutschbaltisches biographisches Lexikon*, 667; Woldemar von Bock, “Samson von Himmelstjerna”, *Allgemeine Deutsche Biographie*, 30 (Leipzig: Duncker & Humblot, 1890), 317–324, <<http://www.deutsche-biographie.de/pnd116779098.html>> (12.2.2012); Woldemar von Bock, “Reinhold Johann Ludwig Samson von Himmelstiern”, *Baltische Monatsschrift*, 1 (1860), 1–38.

⁶¹ Konsistooriumi asepresidendi toolil istuv von Klot (1780–1855) ei varjanud ratsionalistliku teoloogina oma vastumeelsust hennuutlaste suhtes, pidades seda haiguseks, mis allub vaid pikaaegsele ravile. Oma ametisoleku ajal viis ta tegusalt ellu uuest kirikuseadusest tulenevaid ümberkorraldusi ja toetas Samson von Himmelstierni jõupingutusi usuvahetusliikumise pidurdamiseks. Vt *Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918*, 296; *Eesti biograafiline leksikon*, toim Arno Rafael Cederberg jt (Tartu: Loodus, 1929), 221; Theodor Heinrich Beise, “Dem Andenken des Livl. General-Superintendenten Gustav Reinhold von Klot geweiht”, *Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Esth- und Curländische Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur*, Nr. 27, 425–434; Nr. 28, 441–444 (1856); Christian August Berkholz, “Erinnerung an Gustav Reinhold v. Klot”, *Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Geistlichkeit Rußlands*, 12 (1856), 521–575.

⁶² Chr. H. O. Girgensohn (1796–1869) töötas kirja koostamise ajal veel viimast aastat Valga praostkonna praostina, 1849 sai ta Tallinna konsistoriaalringkonna superintendendiks. Vt Hugo Richard Paucker, *Ehstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihenfolge* (Reval: Lindfors Erben, 1849), 343–345. 1844. aastal oli ajakiri *Inland* avaldanud tema kirjutise vennastekogudusest, kus ta vaidlustas eelkõige hennuutlaste kompetensi ja õiguse luterlikus kirikus ilma ordineeritud kirikuõpetajate järelevalveta tegutseda. Talle valmistas muu seas muret, et vennastekoguduse diakonid olevat muutnud põlisrahvad luterliku kiriku suhtes ükskõikseks. Vt Christoph Heinrich Otto Girgensohn, “Über die Stellung der Brüdergemeinde in den Ostseeprovinzen”, *Das Inland. Eine Wochenschrift für Liv-, Esth- und Curländische Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur* (1844), Nr. 31, 485–493; Nr. 32, 501–512; Nr. 33, 51–520.

⁶³ Assessor P. Carlblom (1803–72) teenis sellal Tarvastu Peetri kogudust. Vt *Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918*, 193. 1840. aastate alguses oli ta oma sõnavõttudega Liivimaa kiriku sinoditel astunud pietistliku ususuuna vastu ja rünnanud hennuutlust toetavaid pastoreid. Vt Garve, *Konfession und Nationalität*, 55.

⁶⁴ UAH, R. 19, G. a, Nr. 28 I, *Schreiben des Präsidenten des Livländischen Provinzial-Consistoriums Landrath Reinhold v. Samson an den General-Gouverneur Golowin zum*

Analüüs ja kokkuvõte

Püüdes asetada refereeritud palvekirjad ühiskondlik-kultuurilisse konteksti, tuleb vaadata seda ajajärku Liivimaal veidi laiemalt. Teadaolevalt ei moodustanud Liivimaa elanikud homogeenset kooslust, vaid tegemist oli seisuslikult ja rahvuseliselt mitmekihilise ühiskonnaga. Sellest tulenevad ühiskondlike pingete teadvustamine ja võimalike lahenduste pakkumine oli kõneksoleval perioodil ülimalt aktuaalne. 1840. aastatel kirjutas nt Friedrich Robert Faehlmann eesti keelest kui väljasurevast keelest, möön-des siiski võimalust, et eestlased ärkavad taas “vabamale teadvusele”. Tollal peeti loomulikuks, et varalise edasijõudmise ja haridusega kaasneb germaniseerumine ning eestlaste endi käitumine näis seda arvamust õigustavat.⁶⁵ Ajaloolane Ea Jansen on määratlenud eestlaste ärkamisaja esimest etappi faasina, mil eestlased hakkasid tegema koostööd baltisakslastega ja mille käigus kujunes välja tihe koostöövõrgustik.⁶⁶ Jansen pidas sellega silmas esimesi eesti soost haritlasi ja estofiile, kes avastasid, konstrueerisid ja vääristasid eestlust, kuid kirjutasid enamasti ikkagi saksa keeles ja suhtlesid sakslastega talurahvast kaasamata. Eestlase sihiks pidi nende arvates olema saksastumine.

Vaadeldud hernhuutlaste palvekirjad näitavad, et omamoodi ärkamine toimus ka teisel tasandil – eesti keelt kõneleva talurahva seas. Vennastekoguduses ei olnud keeleküsimus küll kõige olulisem, kuid siiski mitte vähetähtis. Palvekirjade saatjad mainisid “maakeelt” kui vältimatut vahendit, mis võimaldas eneste elu üle igavikulises perspektiivis järele mõelda ja seda väärtustada. Omakeelne vaimulik lugemisvara tekitas soovi isiklikku argija usuelu kirjasõnas talletada, äratades neis seega ajalooteadvuse.

Hernhuutlased tähtsustasid eelkõige osadustunnet, mis liitis eesti ja saksa vennaksed-sõsarad ühtseks usurahvaks. See oli juba kohati toimunud nii edukalt, et maarahvas pidas saksa vennakseid oma kogukonna loomulikuks ja asendamatuks osaks. Vaadeldud palvekirjades rõhutatakse saksa ja eesti vennaste ühtsust, vastandpaaridena esinevad “meie, vennaksed” vs.

Schluß des Jahres 1846 in Angelegenheiten der Brüdergemeine als ein Exposé, um diesem Herrn ein Urtheil über diese Angelegenheiten zu verschaffen, und die pia desideria der Brüder diesem Herrn nahe zu legen, [16].

⁶⁵ Ea Jansen, “Muinaseesti panteon: Faehlmanni müütide roll eestlaste rahvusteadvuses”, *Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse* (Tartu: Ilmamaa, 2004), 268–284 (271).

⁶⁶ Vt Ea Jansen, “Baltisaksa raamat Eesti kultuuriloos”, *Raamatu osa Eesti arengus*, toim Tõnu Tender (Tartu: Eesti Raamatu Aasta Peakomitee, 2000), 212; vrd Jaanus Arukaevu, “Järeلسõna”, Ea Jansen, *Eestlane muutuv asjas: seisusühiskonnast kodanikuühiskonda* (Tartu: Eesti Ajaloohiiv, 2007), 507–513 (510).

“teie, pastorid”, st piire ei tõmmatud rahvuste vahele,⁶⁷ vaid neid tajuti teoloogilis-ideelisel pinnal ja koguduseelu korraldamises. Vennastekoguduses ei olnud eesmärgiks seatud saksastumine, vaid hernhuutlike usupraktikate alalhoidmine, omakeelne kirjavara ning sotsiaaleetika humaniseerimine, s.t meelsuse muutmine, eeskujulikud eluviisid ja uus kõlbeline standard.⁶⁸

Käsitletud palvekirjad on erandlikud nii kvantitatiivselt kui ka kvalitatiivselt. Esiteks on sellest ajastust säilinud eestlastelt vähe kirjalikke allikaid, mis kajastaksid maarahva vahekorda endast erineva seisuse või rahvuse esindajatega. Interetnilisi suhteid reflekteerivaid tekste kohtab rohkem alles alates 19. sajandi teisest poolest.⁶⁹ Teiseks ei leidu 18.–19. sajandi keskpaigani ka baltisaksa kirjakultuuris palju tunnistusi seisuste- või rahvustevahelisest armastusest, hoolivusest ja lugupidamisest. Ajutiselt Liivimaal elanud või siit läbi reisinud sakslaste kirjeldustes on valdav võõradiskursus (*Fremdheitsdiskursus*).⁷⁰ Üksnes harvades kohalike baltisakslaste mälestustes kirjeldatakse usalduslikku läbikäimist aadlike ja talurahva vahel, kusjuures kirjutajateks on siis mitmel puhul olnud just hernhuutlasi pooldanud mõisnikud.⁷¹

Hernhuutlaste kogukonnas toimus integratsioon loomulikult teel, alt poolt tuleva initsiatiivina, eesti ja saksa vennaste koostöö tulemusel. Põlisrahvusest vennaksed lõimusid usulis-kultuuriliselt hernhuutlastega, kes enamuses tublide oskustöelistena, kodu- ja kooliõpetajatena kuulusid formaalselt nn väikesakslaste (*Kleindeutschen*) seisusesse ja kellega oli aastakümnete vältel kujunenud välja tihe suhtlus- ja koostöövõrk. Saksa vennaksed eristusid enamasti kohalikust härrasrahvast, nad ei pidanud oma saksa identiteeti kramplikult meelde tuletama. Nad olid viimase saja aasta vältel maale saabunud päris-sakslased, kes otsisid maarahvaga kultuurilist ühiskeelt ja võitsid sellega viimase usalduse. Talurahvas ei tundnud nende ees hirmu, nagu paljudel juhtudel baltisakslaste ees.⁷² Saksa diakonide sulandumist kergendas ka nende suhteliselt väike osakaal vennasteliikumises,⁷³

⁶⁷ Eesti rahva mõistet tollases kirjasõnas veel ei kasutatud. Vt Vello Paatsi, ““Terre, armas eesti rahvas!” Kuidas maarahvast ja maakeelest sai eesti rahvas, eestlased ja eesti keel”, *Akadeemia*, 2 (2012), 231–257.

⁶⁸ Vt Garve, *Konfession und Nationalität*, 47.

⁶⁹ Plath, *Esten und Deutsche in den baltischen Provinzen Russlands*, 24.

⁷⁰ *Ibid.*, 223, 282.

⁷¹ *Ibid.*, 151.

⁷² Vrd Põldmäe, *Vennastekoguduse kirjandus*, 97.

⁷³ Täpsed numbrid selle kohta puuduvad. Th. Harnacki antud andmeid, mille kohaselt tegutsesid 1818. aastal Läänemereprovintides 44 saksa venda-õde, peab G. Philipp allikaliselt tõendamatuks. Vt Philipp, *Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine*, 190.

reeglina vastutas üks diakon mitme palvemaja eest. Saksa hoolekandjate ülesandeks oli eelkõige kohalike töötegijate ja abiliste juhendamine ning järelevalve, põhiraskus koguduseelu korraldamisel lasus põlisrahva õlul.

Vennastekoguduses toimunud eestlaste ja sakslaste integratsiooni soosis ka asjaolu, et Saksamaalt saabunud hoolekandjad ja hernuutlastest baltisaksa aadlikud vaatasid vähemalt palvemajades rahvuslikest ja seisusevahedest mööda ning väärtustasid hingehoidliku töö kaudu inimlikku lähedust. Niisugust vaimulikult osadusel baseeruvat seisuste võrdsustamist oli vennastekogudustes kultiveeritud juba alates Zinzendorfi aegadest.

Vaadeldud palvekirjad annavad tunnistust kirjutajate sotsiaalsest küpsusest, kuivõrd välja ei astunud mitte ainult iseenda eest, vaid kaitsti ka teiste, n-ö omaks saanud võõraste õigustatud ootusi. Talurahva seas laialt levinud "saksavimma" taustal oli eestlaste korduv väljaastumine saksa vennaste eest tähelepanuväärne. Isegi oletades, et palvekirju aitasid koostada vennastekoguduse sakslastest töötegijad, viitavad neile antud allkirjad eestlastest abiliste kodanikujulgusele ja sotsiaalsele teadvusele. Viimaste olemasolu seletavad paljuski säilinud isikuandmed: kirjade autorid ei olnud talupojaseisusest maaharijad nagu enamus toonastest eestlastest, st et nad seisisid sotsiaalselt staatusest kõrgemal ja olid oma tööst tulenevalt harjunud suhtlema baltisakslastest mõisarahvaga.

Usuvahetusliikumine ja talurahva käärimine andsid käsitletud palvekirjade autoritele toetava tausta teadmise, et luterlik kirik ei taha neid oma hingekirjast kaotada. Vennaksed kinnitasid lojaalsust luterlikule kirikule, kuid esitasid üsna sirgjooneliselt oma nägemuse ja soovid kirikuelu korraldamisel. Ehkki palvekirju ei rahuldatud, olid need alarmeerinud Liivimaa kiriku juhtorganeid – sinodit, provintsiaalkonsistooriumi ja praoste.

Kokkuvõtva vastusena sissejuhatuses esitatud küsimusele võib väita, et analüüsitud kirjad näitavad vennastekogudusse kuulunud eestlaste sotsiaalse teadvuse olemasolu, mis väljendus eelkõige kirjalikus väljaastumises oma usuliste traditsioonide ja saksa vennaste eest. Kirjades aimatav rahvuslik eneseteadvus ei põhine vastandumisel ega võõristusel, vaid on positiivse märgiga. Kirjade autorid olid teadlikud oma keele ja kultuuri eripärast, kuid nad ei al- ega üleväärtustanud seda kui asja iseeneses, pidades eesti keelt parimaks vahendiks oma ajaloolise mälu talletamisel ja usulise identiteedi väljendamisel.

Epiloog

Kiriku võitlus hernhuutlastega jätkus jõuliselt 1840. aastate lõpul. Liivimaa luterliku kiriku sinoditel otsustati välistada nendega igasugune koostöö. Võitluse ideoloogiat ja praktikat määrasid seejuures A. Fr. Christiani ja P. Carlblom, kes olid figureerinud ka vaadeldud palvekirjadele vastajate seas. Peamise vahendina asuti tegema selgitustööd jutluste ja hingehoiu kaudu. 1850. aastatel hakkas vennastekogudus oma vaimulikku mõju rahvas seas kaotama.⁷⁴

Kriitilised hääled kostusid ka vennastekoguduse endi töötajate seast, kes nägid vastuolu Herrnhuti vennastekoguduse diasporaatöele seatud ideaaliga olla toeks kohalikule kirikule, mitte moodustada sellest eraldi-seisvat või sellele lausa vastanduvat sotsieteeti. 1857. aastal otsustas vennastekoguduse sinod Herrnhutis loobuda mõnedest küsitavatest tegevustest. Läänemereprovintidest lõpetati loosikasutamine ja rangelt suletud kogunemised. Põlisrahvusest abilisi võis nüüdsest kaasata üksnes pastoriite nõusolekul. Senised saksa diasporaatöötajad vahetati välja uue suuna esindajatega.⁷⁵

Liivimaa luterlikku kirikut tehtud uuendused ei rahuldanud. Kirikupoliitilist survet vennastekoguduse suhtes asusid toetama akadeemilise teoloogia esindajad. Nende seast kõige jõulisemalt esines Theodosius Harnack, praktilise teoloogia professor Tartus ja Erlangenis. 1860. aastal ilmus tema mahukas ja ülimalt kriitiline uurimus vennastekoguduse ajaloost.⁷⁶ Harnack seletas hernhuutlastele osaks saanud menu sellega, et allasurutud ja pärisorine rahvas sai vennastekoguduses esimest korda tunda sõbralikkust, hoolivust, omavahelist ühtekuuluvust, mis ületas kihelkonna piire. See olevat andnud liikumisele sotsiaalse ja rahvusliku tähenduse, mille ees kristlik-religioosne olevat ajapikku taandunud.⁷⁷ Harnacki meelest oli hernhuutlus alates 19. sajandi algusest muutunud sisuliselt ilmalikuks liikumiseks, mis kaitses oma liikmete sotsiaalseid ja rahvuslikke huve.

Niisugune süüdistus on 1840. aastate ulatusliku usuvahetusliikumise ja talurahvarahutuste taustal ehk arusaadav. Kuid hernhuutlased ise ei

⁷⁴ Vt Garve, *Konfession und Nationalität*, 57–59.

⁷⁵ Matthias Hasselblatt, "Herrnhut in Estland. Diasporaarbeit im nationalen und ekklesiologischen Spannungsfeld", *Die Bibelübersetzung und ihr Einfluss auf die estnische Kulturgeschichte*, hrsg. von Karl Heinz Borck, Baltische Seminare, 1 (Lüneburg: Carl-Schirren-Gesellschaft, 1996), 94–111 (107).

⁷⁶ Harnack, *Die lutherische Kirche Livlands und die herrnhutische Brüdergemeine*.

⁷⁷ *Ibid.*, 56, 215, 258.

rõhutanud endi organisatsioonis kunagi rahvuslust, vaid seadsid üheks oma printsibiiks koguduse siseselt seisuste ja rahvusvahede kaotamise.⁷⁸

Vennaste negatiivsest suhtumisest 19. sajandi lõpukümnenditel tekkinud rahvuslikku ärkamisliikumisse leidub tunnistus Vennaste Uniteedi Keskarhiivis, kus on 1882. aastast säilinud ühe saksa vennast Liivimaa töötegija, R. Wiegeringi 50 lehekülje pikkune käsikiri pealkirjaga *Über das Jungehstentum* ("Nooreestlusest").⁷⁹ Nooreestlaste all peeti baltisaksa kirjasõnas teatavasti silmas eesti rahvusliku liikumise liikmeid. Kirjutaja arvates oli rahvuslusel põhinev sotsiaal-demokraatlik liikumine ja pärisorjuse kaotamine põhjustanud ühiskonna ilmalikustumise ja allakäigu, st rahva kõlblus olevat langenud, kriminaalsus (süütamised, vargused, tapmised) ja vaen kõrgemate seisuste vastu kasvanud. Nooreestlased olevat ässitanud rahvast kehtiva korra, võimu ja autoriteedi vastu.⁸⁰

Elkõige usuelu ja vagadust edendava ühendusena ei toetanud vennastekogudus ärkamisliikumist, kuid selle mõju rahvusliku liikumise algatajatele nende perekondade kaudu ei saa eitada. Maarahva hea hernhuutliku koolituse tulemusena kujunes välja eesti ja läti aktiivne ja intelligentne talupoegade-kiht, kellest sai 1860.–70. aastatel kindlailmelise rahvuskultuuri kandja.⁸¹ Sajandi lõpus vennastekoguduse populaarsus langes veelgi, sest rahva eneseteostus sai nüüd toimuda mitmes teises, moodsama ühistegevuse vormis.

Lõpetuseks võib kinnitada, et hernhuutlased tõstsid maarahva aktiivsust ja eneseteadvust. Selles mängis olulist osa vennastekogudusest alguse saanud elulugude talletamine ja omakeelse vaimuliku kirjanduse trükkimine. Talupojad tunnetasid seeläbi, et nad võivad enesest ja oma keelest lugu pidada.⁸² Kui 18. sajandil hoidsid koguduses juhtpositsioone hernhuutlaste suhtes sõbralikult meelestatud aadel ja vaimulikkond, siis 19. sajandil asusid võtmerolle täitma nn mittesakslased.⁸³

⁷⁸ Vrd Heinrich Thimme, *Kirche und Nationale Frage in Livland während der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Der Pastor und Generalsuperintendent Ferdinand Walter und seine Zeit* (Königsberg und Berlin: Ost-Europa-Verlag, 1938), 90.

⁷⁹ UAH, R. 19, G. a, Nr. 16. 6. Seda käsikirja on mainitud raamatus: Philipp, *Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine*, 271.

⁸⁰ UAH, R. 19, G. a, Nr. 16. 6, lk 7, 42.

⁸¹ Hope, "Herrnhutlased Liivi- ja Eestimaal 19. sajandil", 166. Vrd Voldemar Ilja, *Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Liivimaal (Lõuna-Eesti) 1766–1817*, V (Tallinn: Logos, 2006), 232–233; Mart Laar, *Äratajad: rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad* (Tallinn: Grenader, 2006), 270.

⁸² Vrd Hope, "Herrnhutlased Liivi- ja Eestimaal 19. sajandil", 156.

⁸³ Vt Philipp, *Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine*, 287.

Eelpool käsitletud palvekirjad on ilmekas näide eestlastest vennaste tärnanud iseteadvusest. Need osutavad, et eestlaste ja sakslaste integratsioon oli võimalik ilma maarahva saksastumiseta. Hernhuutlaste liikumisel oli reaalne mõju ka kaasaegse luterliku kiriku pealiinile, mis vennastekoguduse kasvu ja tõhusust nähes hakkas oma kuulutuses ja hingehoius rakedama samu meetodeid.⁸⁴

LISA

Vennastekoguduse Tartu- ja Võrumaa abiliste palvekirja koopia, originaal kirjutatud 1845. aasta oktoobris (UAH, R. 19. G. a. 14. 12, *Die Bittschriften der National-Gehülften des Dörpt-Werroschen Kreises*, [1 2-7]).⁸⁵

Auwolikko Surel Keisrilikko Liwlandi-ma Piiskoppi Kohtule: Allandlik palwe Tarto nink Wörro-ma Welliste Hulgakessist:

Körgest auwustetu Suur Keisrilik Piiskoppi Kohhus!

Meije palleme allandlikko melega meije waeste palwet kuulda nink meije nõrka palwet, kumba meije Teije Auwustusse ette kanname omman rummalussen, kui se ka Teile waiwas saas ollema, Teije surest armust, mes Teile Jumala armust om antu meije hengide eest holekandmisses, meid iggawetse ello pole juhhatada läbbi se pimmeda ilma lane, kun meije pea woime ärraessite-tus sada nink kaotsi minna nink sedda ellokroni auwo silmist ärrakaotada. Et Teije meid kinnitasse nink meije eggäütte perra armoholega kui ussutawa hengekarjusse wöttasse käwwa, se tassumisse lotussega, et kui päkarjus henda saap awwaldama Teile ilmnerwimatta auwokroni saap andma, mes Teije siin kül meist waisist omma waiwa tassumisses ei woi sada nink sesinnatse tassumisse perrast ka Teije henda ei waiwa, enge tullewatse eest!

Körgest auwustetu suur Keisrilik Piiskoppi Kohhus! Meije tome ommast waiwatu nink litsotu söamest omme palwe Teije Auwustusse ette. Meije olleme ennämb kui kümme ajastaiga ütte ussu promise aiga kannatanu, kun meije ülle

⁸⁴ Vt Garve, *Konfession und Nationalität*, 53–54; Hope, “Herrnhutlased Liivi- ja Eestimaal 19. sajandil”, 161; Harnack, *Die lutherische Kirche Livlands und die herrnhutische Brüdergemeine*, 376–377, 395–396.

⁸⁵ Käsikirjalist teksti on püütud võimalikult täpselt edasi anda, nurksulgudes [] on lisatud käsikirjas puuduvad, kuid sinna sisu järgi kuuluvad tähed, nurksulgudes küsimärk [?] tähistab loetamatuid kohti ja mahatõmbamisi, pikendusmärgiga “m” on asendatud kahekordse “m”-ga. Artikli autor tänab Kaspar Kolki käsikirja transkriptsiooni ülevaatamise ja paranduste eest.

wäega palju nouwopiddamisse omma olnu nink meid om sanu ni arwatus kui meije üts essiarralik sallalik selts olles, nink henda meije, kui meije kallist nink iggawetse armo [?] mälietusse wäärt Lutterusse ussu kerrikust ärralahhutasse nink tahhasse omma kerrikut nink muid Koggodusse luliikmit ärrapölge. Se ei olle weel eale meile meelde tulnu, sest kirrikust henda lahhutada nink henda wallale sada, kun meije omma önsusse pohja olleme löidnu.

Meije palwussemaja omma meile ennege se tarbis, et meije perran sedda, kun meije olleme töttetundmist sanu nink Öaig om möda lännu ja päiw om lähhüde tulnu, kun meije olleme tundma nakkanu, et se tösseminne kõrgest, se meije kallis Önnisteggia omma werriitse ärratenimisse palgen omarmsas lännu, nink meije ei olle woinu henda ennämb Tälle keelda, ihho, ello nink henge ärraohwritseada nink olleme tundnu kui hä om meil waisil pattatsil ütte nii hallelikko Önnisteg[gi]a jalgu ümbrewötta, ke ütlep: Ärraikko, minno armust om sul kül! Minno wäggi om sinno nõrkussen wäggew, et se sis olli üts tenimata arm taiwatse Essast meile läbbi waimo söamette antu, ke meile omma poiga kui meije pattu ärralunastajat söamen ärraselletasse.

Sis olleme meije omma jouwo perra, kumma kül algmissen wäega weidi om olnu, ent armun eggäüts omma waike jouwwo perra omma kokko kandnu, kui zirgo poja pessa, nida et armul se joud om suremb, mes sädus es olles woinu ni hõlpsaste tetta, ni et maja omma ehhitetu nink saiswa armo pohja pääl kui Welliste kerrik nink palwemaja Issandan. Kui se maja walmis olli, sis olliwa söame armust täüdetu, mes se armas Önnisteggia kerrikun olli meile ommast pühha sönnast juttusse kuulmisses, temma kalli sakramenti waljajaggamisse man meije henge sisse litsnu. Sis tullime palwussemaja weel perran töine töis-sega, kel ossa olli Önnisteggia ärratenimisse armust sanu, Tedda tennama se kalli ossasamisse eest, nink wöttime latselikko melega Temma jalgu ümbre waimun nink Temma om ka henda meije nõrkusse mannu tunnistanu, nida et meije südda armust läüdetu ka muide wasta om sanu, nink olleme sis söame armuga soudnu, ei mitte kui neide oppetaja enge kui neide ussu wellitse, neid ülleswirrotada nink üttelda: Oh tulge Teije ka nisuggutse hallelikko Önnisteggia mannu, ke pattatsid wastawöttap. Sis om se wersi sönnä töttes sanu, mes meije kerriko lauloramatum saisap: Se teep mo ni armolisses, et ma söwwa söamest: Oh! et eggäüts saas waises, tunnes henda pattatses. –

Ni naksiwa palju henge, henda mejjega ühhendama nink omma üttes hulgakesses sanu, kumma leppingut omma tennu Önnisteggiele ellada, nink armust Temma eest kik henne päle wötta, nida kui Temma essi henda meije eest om orjas ärraandnu nink wabba melega surma lännu.

Sis kik ne, kumbe Temma essi sinna oli koggonu, otsiwa töine töist tähhele panna, kas nemma Önnisteggia eenkojo perra elliwa, kui sedda üts es te, sis woisime meije töttega tälle Ö[nnisteg]gia nimmel üttelda, Sinna ollet omma leppingo keudist katski kisknu – nink nisuggunne pididi sis ni kauges ärra jäma kunni parrandamist nätta olli.

Se om nüüd kige allandlikkumb palwe auwolikko Keisrelikko Suurt Piiskop-pikohhut, meid se samma armo-pohja päle ilmhelijomatta laske jäda. Sest meije olleme nännu neide möda lännu ajastaigu sissen, kun rahwa körwale se hölli tulli, et kik woiwa eggakörd minna, keddagi ei tohhita wälja ajada, sis omma innimisses hendale öigusses wötnu nink omma sönnakuulmatas jänu. Se om nore rahwa körwu lännu, ne omma kik armo mannitsusse nakkanu põlgma nink omma üttes heljowas Lutterusse kerrikko luliikmisses sanu, kumma ennämb üttegi usku kindmas ei pea. Ke ennge se ajalikko nink hukkaminnewa ilma-römule henda ärraandwa, n. sedda koggona ärraunnetawa, et ilm lät hukka n. mes ilman om, ent Jummal arm jääp iggawes.

Meije assi olli se enntsel ajal; essiärralikko tunni olliwa, kun kigile olli lubba tulla, nink perran sedda saije awwalikkult üteldus, kui tund möda olli; kes armastap weel perrajäda, se jägo perra! Sis jääjewa ne perra, ke himmustiwa, Önnisteggiat, sedda ristipodut armastada nink temma perra käwwa, Temma risti henne päle wötta; ne saiwa sis mannitsetus: jäge kindmas nink lahhutage kigest, mes patlik om. Eggäüts Teolinne, ke üts körd olli Jesusse armust ülleswir-rotetu, könnel omma ellokäügi luggu: ni olle ma armo sanu, et ma eggapäiwa kigiga, mes mul waiwas lät nink minno henge koormap, woi Önnisteggia jalgu etteheita n. Tedda ommas Abba Essas kutsu.

Kui nisuggutse henge sis kats ehk kolm ajastaja olliwa ilmliikmata käünu, nink ne ussu suggu nätta olliwa, sis saijewa ülles tähhendetus nink neide nimme arwo saksawelle kätte antus, et neid läbbi loosi kaetus saije, kas se armas Önnisteggia meile lubba annas neid hulgakesse mannu kutsu. Kui se lubba saije, wõttime neid armun ümbre nink ühhendime henda neidega kui omme welliste nink sössardega. Neid woissime meid sis töttega ommis wellitsis n. sössaris kutsu, neid karristusse alla panna kui nemma omma leppingut ei pea. Se olli meije man kindma leppingut: Ke wannambide wasta pannep, se pannep Jum-mala wasta. Kui üts jo olli ihho karristust sanu Kohto man, se es woi ennamb meijega ühhendada enne kui temma omma süda tuus, nink armo pallel Jum-mala n. wannambide käest, sis annime tälle jälle lubba.

Kui neist hengist kumba Saksawelliste losida anti, mönni taggassi es tulle, ehk ka suremb ossa mahhajäiwa, sis saije neil armootsjil hengil kül kurbust, et nemma mannu es sa. Ent meije woissime neid sega mannitseda, et nemma henda söand läbbi peasse kaema Önnisteggia een, et sääl weel middäke pattu armust sisse om jänu; nink nemma wöttiwa sedda hendale läbbikusamisses wasta nink otsewa pallawamba armoga eddespäide Önnisteggiat armastada nink henda söand läbbikaeda. Ent ei olle ka keake mahhajänu, ke iks ilmliiku-matta om ussu teed käünu.

Ent kui peas se ollema, et Auwolik Suur Keisrelik Piiskopi Kohhus arwap sedda asja töisite säda, kumma perrast meije allandlikkult palleme, et se es saas töisite säetus selleperrast, et sis saas ennge üts hulk kokko tulles, ke kül sönna kuulja ollesse, nink ei mitte teggia, n. saas wihha nink wain kaswama

innimiste wahhel; üts mees tahhas omma naist n. naine omma meest, wan-namba omma latsi nink söbbrä omme söbru mannu toma. Ent nüüd woissime meije kindma olla, et se om Önnisteggia wallitseminne ütsinda nink mitte innimiste wallitseminne.

Ent kui meije Tedda ärraheidame n. jättame innimiste wallitsemissele, sis läöp hukka: sest Temma om essi üttelnu ommete: Ilma minnota ei woi teije middäke tetta. Ent sedda lubba olgo iks meije armsil oppetajil n. hengekarjus-sil, et nemma neid hengi teedwa, kumbe meije ommile seltsile wöttame, sedda meije ei keela. Neil [o]m se ülle üldne holekandminne kige ülle. Neil ei [o]lle sedda waja kaeda, kas temma wellisteseltsist wai muust; ke ei käü nii, kui se Lutterusse kerrikko Luliikkmisselle sünnis, sattap kerrikko sädusse alla nink om wabbaust kaotanu n. andwa henda kerrikko karristusse alla.

Meije palleme ka allandlikkult Auwolikko Suur Keisrelik Piiskopi Kohhut; seni mani ennamb kui sadda ajastaiga omma ne saksa wellitse siin maan olnu nink meije armside oppetajide n. hengekarjustega ütten Issanda winamäen tööd tennu, omma meile kigin armun nouwoandja n. holekandja olnu, meid kinnitanu n. mannitsanu, et meije omma te käümisses pääl es peas kunnagi unnitses jäma, nink omma palwusse kässi mahha laskma saddada, omma meid mannitsenu, eggakörd, kui meije Issanda pühha armolawwale läme, et meije mötlesse se päle, kelle ihho meije söme n. kelle werd meije jome, omma meid mannitsenu, et meije omme oppetajit Issanda altari een peame kaema kui kässu Kris-tusse assemel, et meije henda armo aja sissen kindman leppingun peasse pid-dama omma Önnistegiaga n. neidega, ke temma asja tallitawa, et nemma neide man romuga tööd tees n. ei mitte pohhaten; nemma omma meile ennitse ajal juttusse n. armsa ellokäügi murretsenu omman makelen, kumma meid omma perramötlemisselle saatnu, kas meije ellokäük ka nida olles? Kas meije woime aiga nink tundi mälletada, kunnas se wallus haotäht eesmätses körras ka meije söamen om nakkanu paistma, nink se om saatnu et meije tood aiga ka woime mälletada, kunna meil sedda om sanu, et meije tundma nakkanu, et meije üts ilmsurmlik heng om, nink meije südda pattu ihho sissen ärra ei riknu. Meil om jo wäega weidi makelen muidogi, mes meil ülleswirrotamisses olles. Sis om nüüd mönni aig, kunna se meil wäega halleusses om, et nemma ennämb ei woi meije mannu tulla, nida kui nemma olles meile kurja nouwo andnu, et meije omma kerrikut nink oppetajat armsas es peas. Ei mitte! Sedda tunnewa jo meije armside oppetajide selts n. auwolikko Piiskoppi Kohhus essi, et sestajast sani, kui nisuggutse keelmissi omma tulnu, armo nink üttemeeld meije henge karjuste n. meije wahhel nõrgas om lännu, meije kerriko pohhi ehk Fondament ärra om heljotetu n. meil om peljada et se weel halwembas saas minnema, kumma eest se armas Önnisteggia meid n. meije kirriku tahhas hoita. Seperrast palleme meije kigest söamest, neid saksawellitsid mejjega ennitse wisi perra ütteussen jätta, kumba wabbaust neile ka meije auwolikko sure Keiseri Herra omma jätnu siin maal olla. Ent nüüd omma nemma kül siin, ent neil ei olle üttege wabbaust

meile orjada n. mejjega ühhendada. Sis omma nemma kui wangi põlwen. Meije Issand om jo üttelnu ka töistile sullassile: Minge wälja ma teije n. ulitside päle nink wäege sissetuwwa, et minno kodda täüs saas. Meije palleme allandlikkult Auwolik Suurt Keisrelik Piiskopi Kohhut, et nemma meije armsa Oppetajidega henda ühhendas n. Issanda winamäen tööd tees wabba armun, sest kigile om kül orjata innimiste hengide man nink ei sa konnagi ärralõpma innimiste hengi man töteggeminne.

Palleme ka allandlikkult Auwolikko Suurt Keisrelikko Piiskopi Kohhut meije päle armun möttelda n. meije eest armo hoold kanda. Meil olli ennitsel ajal wabbaus, kats kõrd pühha armo lawwale essiärralikkult tulla, ent nüüd om se ka mõnne ajastaja eest ärrakeeltu. Meije ei tija mitte, mesperrast se om sündinu. Meije ei olle seperrast lännu, n. meid ei olle ka seperrast woetu et meije muist rahwast parremba olles: Enge et ka mitto saijewa seläbbi ülleswirrotetus n. naksiwa sure himmoga himmostama, et nemma ka wois mejjega Issanda Jesusse surma kulutada n. naksiwa se man tundma, kui suur önsus sesissen om loida. Nink meile olli se ka üts lahkumata keudis meije armside oppetajidega kokkokeudetu, sest se and sedda tunnistust, et nemma meid söamest armastiwa. Ent nüüd arwap eggäüts et neil ni kui üttegi armo meije wasta ei olle. Meije es olle se läbbi ärralahhutetu koggodussest, enge meije annime se läbbi kigile tutta kui suur sedda armalauda peap piddama. Nink meije püüdsime töine töist enne lawwale tullemist perramõtlemisse n. henne läbbi kiusamisse päle sada se apostli sonna perra: Ke kurjaste sest leiwast sööp n. sest Issanda karrikust joop, se sööp n. joop hennele essi sundust, kui temma wahhet ei te. Meile olli saggede ni tutta, kui saias Önnisteggia paasja salin meije waimo silmi[?] een, n. annas essi omma ihho süwwa n. omma werd juwwa; kumba meije nüüd allandlikkult palleme, mitte ütsinda meije hengeönsusses lubbada, enge meije armsa lutterusse kerriko armun kasvamisses n. wellelikko jädwa armo ühhendamisses.

Meije palleme ka allandlikkult Auw. S. K. P. Kohhut meije eest armo hoold kanda, et meije omma wanna kerrikko Lauloramatto jälle kätte same kumma meije käest om ärrawoetu jo mitmekümne ajastaja eest, nink to möttega woeti meile parrembat anda, mes Jummal parrago seni päiwani ommeto ei olle sündinu. Se om nisammute, kui rahwa käest ello leib se kallis henge toidus om sanu ärra woetus n. nälga jättetus sanu, kumb wäega suurt nõrgust om rahwa sisse saatnu, sest ne[?] olli wanna laulo ramato sissen sedda löidnu, mes he[n]gele kostutamisses, kinnitusses, römustusses n. rahhule pannemisses waja olli. Ent nüüd om meile se[?] assemelle kätte sanu laulda: Ma pea omma ihho toitma n. temmale hääd teggema. Meil ei olle jo waja, sedda laulda, sest et meije se aja armsa oppetaja selletawa meile jo wäega selgede ommin juttussin ärra Pühha Ewangeliumi n. Epistlide perra, mes ütte öige ristiinnimisse wölg n. kohhus om tetta ka essi hennessee wasta. Seperrast palleme kigest söamest meije wanna ramatut meile kätte anda, ilma et tedda parrandetus saap, et meije jälle omma wanna ello sisse taggassi saas, kust meije olleme ärrasaddanu, et jälle temma

kallil Lutterusse ussu kerrikut siggidust saas, nink hä ja waiklik ello meije sean nakkas weert wõtma, n. rahho, rööm ja meleütteus, kumb ristikogodusse illo om, wastses haitsma lääs.

Meije, Teije kige allamba waise teendri olleme Auwolikko Sure Keisrelikko Piiskopi Kohto armo päle julgunu, omme allandlikko palwit Teije Auwustusse ettekanda, nink palleme allandussega, mitte meije palwit ärraheita, enge armust meije palwit wasta wötta, nink meid meije ennitse wabbausse sisse ümbreisutuda, meije ei otsi, ei ka Saksa wellitse hennele üttegi auwo; enge auwo sago meist waisist pattatsist selle, kel auwo sünnis anda; ke ei olle meid kulla ehk hõbbega ärralunastanu enge omma kalli pühha werrega.

Meije palleme allandlikkult meid meije litswast koormast koormast wallale tetta, kumma al meije ennämb kümme ajastaiga olleme litsotu olnu. Meije olleme kül ärrateninu omme pattudega, et meije ommast eesmätses armust olleme palju ärrataganu n. jälle ilma wõtnu armastada. Ent andke meil andis, meije tahhame henda wastsest ärraanda ommale Önnisteggiale n. ka henda omme armsi oppetaijedega ühhendada. Meije jäme kigin tottelikko Lutterusse kerrikko Luliikmissi, ent palwusse maja palleme ennitse wabba armo sädusse alla jätta.

Ne Auwolikko Sure Keisrelikko Piiskoppi Kohto kige allandlikumba nink sönnawöttlikumba allamba nink sullase, ne Tartu n. Wörroma Abbilisse.

ABSTRACT: The influence of the Moravian Brethren on the self-concept of Estonians: three petitions from 1845–1846

Since early modern times, the Estonian religious mentality has been affected by Lutheran pietism and especially by one shoot of its innovative movement, the Moravian Brethren. Many studies in Estonia have concluded that this movement created preconditions for the emergence of national consciousness. This article hopes to answer questions about how the Estonians' early social self-consciousness was specifically expressed in Moravian Church circles and whether there were some elements of national thinking already, based on the example of petitions from the mid-nineteenth century written by the Estonian members of the Moravian Brethren.

A church law that had come into force in 1832 regarding the Evangelical Lutheran Church in Russia set a number of limitations for Moravian Brethren activities in Livonia. However, during the peasant rebellions in the 1840s, large numbers of people converted from the Lutheran Church to the

Russian Orthodox Church. As a result of this and the Moravian Brethren's great popularity among the people, the Lutheran Church authorities were forced to recognize the Moravian Brethren. Due to the given circumstances, the local representatives of the South-Estonian Moravian Brethren dared to send three petitions to the local provosts and Livonian provincial consistory in Riga. These letters reject accusations of disrupting the Lutheran Church, defended religious gatherings in prayer houses, the use of the lot in decision-making (for example, in reception of new members), and the Moravian Brethren's practice of behaviour and penalties. The Brotherhood sought freedom of action for their German brothers, restoration of the custom of Eucharistic sharing in cases of urgent need, and resuming use of their own songbook.

These three petitions are exceptional both from the quantitative and qualitative points of view. First, there are few written sources originating from Estonians at that time to reflect the relationship between rural people and people from a different social class or ethnic group. Second, until the mid-eighteenth – nineteenth century in the Baltic German literary culture, there are not many testimonies found about love, care, or respect shown between different classes or nations. In the descriptions written by Germans, who lived in Livonia temporarily or travelled through there, the foreigner discourse is prevalent.

The correspondence under analysis shows the existence of social self-consciousness in those Estonians who belonged to the Moravian Church. This phenomenon manifested itself especially in written form when defending their religious traditions and German brothers. The national consciousness surmisable from the letters is not based on confrontation and alienation, but has a positive tone. Writers were aware of their linguistic and cultural identities, but they did not under- or overvalue it as a thing in itself, considering the Estonian language as the best means for maintaining their historical memory and religious identity.

AIRA VÕSA (b. 1974), is a Researcher at Tartu University Library.